

Эмгегимди чоң атам Калчаке,
Чоңэнем Койсундун Жаркын элесине арнаймын.

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ ЖАНА
МАДАНИЯТ МИНИСТРИЛИГИ**

ЖАЛАЛ- АБАД МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

КАЛЧАКЕЕВ К.Б.

**«МАНАС» ЭПОСУНУН
ТҮШТҮК ВАРИАНТТАРЫ**

БК 82.3 (2 Ки)

К- 17

Басууга Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясынын Манастануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун окумуштуулар кеңеши сунуш кылды.

Калчакеев К.Б.

К - 17 "Манас" эпосунун түштүк варианттары. Жалал-Абад. 2002 151 б.

ISBN 9967-414-72-3

ИЛИМИЙ КОНСУЛЬТАНТ:

КЫДЫРБЕБА Р.З.- ф.и.д., профессор, КУИАнын мүчө корреспонденти.

Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер, Мамлекеттик сыйлыктын лауреаты.

РЕЦЕНЗЕНТТЕР:

АСАНАЛИЕВ К.А.,- ф.и.д, профессор.

КАКИШЕВ Т.К.- КАЗМУнун профессору, ф.и.д., Казак Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер.

Монографияда "Манас" эпосунун түштүк варианттарынын сюжеттик, поэтикалык нугу талдоого алынды. Фольклористика илиминде даңазалуу "Манас" эпосунун түштүкө айтылышы, изилдөө иши эмгекте биринчи жолу колго алынгандыгы белгиленди. Бул эмгек мектеп окуучуларына, студенттерге, аспиранттарга, жалпы эле окурмандарга арналат.

In this monograph there were discussed the plot and poetical force of southern variants of 'Manas' epos by southern way and in its first scientific investigation were also put into discussion. This work is for students, post-graduates, and also for general readers.

К 4604000 000-01

ББК 82.3 (2Ки)

ISBN 9967-414-72-3

Калчакеев К.Б.

ЖАМУ. 2002.

БАШ СӨЗ ОРДУНА

"Манас" эпосунун түштүк варианттары тууралуу маселе буга чейин тигил же бул окумуштуу тарабынан атайын изилдөөгө алынган эмес. Бирок, айрым окумуштуулардын түштүк варианттар жөнүндө тийип качып сөз кылгандыгы ырас. Бул маселеге, Р.З.Кыдырбаева "Сказительское мастерство манасчи", Ф., Илим, 1984., Э. Абдылдаев "Манас эпосунун историзми", Ф., Илим, 1987., К. Ибраимов "Ыбырайым Абдрахманов", Ф., Илим, 1987., К.Кырбашев "Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери" Ф., Илим, 1988, аттуу эмгектерде кайрылышкан.

Белгилүү манасоведдердин бири Муңдук Мамыров 1957-жылы "Манас" эпосун жазып алуу боюнча Ош, Жалал-Абад областтарында болуп, Эргеш Ташымбетовдун¹ (жору уруусунан) Манастан үзүндү (210-6.) (Куршаб районундагы Таш-Кечүү айылынан болот) жазып алат. Андан башка да, ушул эле райондун Сталин колхозундагы Жалпак-Таш айылынан М.Кыдыровдон² (уруусу таздар) Семетейден үзүндүнү кагазга түшүргөн Базар-Коргон районунун Коммунизм колхозунан өсөр Жолдошевден³ "Семетейдин Айчөрөккө жөнөшү", Киров колхозунун "Сейдикум" айылынан Бекиев Абдыкеримден⁴ "Манастан" үзүндүнү (Манастын кыз Сайкалды алышы) (8-6) жазып алган.

"Манас" эпосунун түштүк варианттарын эң алгачкылардан болуп жыйноого белгилүү фольклорист К.Мифтаков киришкен. Ал 1936-жылы семетейчи Ж.Кожековдун "Манастын" уландысы (латынча, 46557 ыр жол) «Семетейди» жазып алат. Мындан башка да Мифтаков «Манастын санжырасы жана балалык чагы» ушул эле айтуучудан 1952-жылы 495 ыр сап кагазга түшүргөн.

"Манас" эпосунун түштүк варианттарын жазып алууда айрыкча фольклорист Ыбырайым Абдырахмановдун эмгеги зор. Анткени, ал бүт өмүрүн эпикалык чыгарма-ларды жазып алууга арнаган. "Манас" эпосунун түштүк варианттарынын ичинен эң эле көлөмдүүсү училтиктин экинчи бөлүмү. Аны Ж.Кожековдон 1936-жылы (19445 жол ыр)³ К.Мифтаков жазып алган. Ал эми Ы.Абдырахманов каттаган (1946-жыл, 2000 жол ыр)⁴ "Семетей", "Сейтектин" жалпы сюжети да Ж. Кожековдон алынган.

Семетейчи Ж.Кожековдон кагазга түшүрүлгөн "Семетейдин" жалпы сюжетин вариант деп айтууга толук негиз бар, анткени, бул вариант өзүнчө бир бүтүн сюжетке эгедер. "Манас" эпосунун түштүк варианттарынын ичинен Ж.Кожековдун, Т.Мамытовдун, К.Жумагуловдун варианттары көзгө көрүнүктүүсү. Андыктан, булар айткан "Семетей" эпосун вариант деп эсептөөгө болот. Кыргызстандын түштүгүнөн катталган "Манас" эпосунун вариант-үзүндүлөрү түндүк варианттарга салыштырмалуу кыска, сөз, чакан ыр формасында болсо да, айрым мотивдер боюнча бир топ айырмачылыктарга, өзгөчөлүктөргө эгедер. Фольклорист Ы.Абдырахманов жазып алган Ж.Кожековдун вариантында Семетейдин Үмөтөй, андан Жалгызек. Жалгызектен Бирилектин төрөлүшү жана окуялардын ушул каармандардын тегерегинде өнүгүшү, Семетейди Канчоронун өлтүрүшү сыяктуу эпизоддор бул вариантты өзгөчөлөнтүп турат. Токтогул районундагы Ж. Бөкөмбаев атындагы совхоздо жашоочу Сейдене Молдокеева аял-дардан чыккан биринчи семетейчи катары элге таанымал. Семетейчи С.Молдокеевадан окумуштуулар Р.Сарыпбеков, О.Соороновдор "Семетей" эпосунан үзүндүлөрдү жазып алган.¹ Үзүндүлөрдүн дээрлик көпчүлүгүн С.Молдокеева өзү жазып тапшырган.² Семетейчинин чыгармачылыгы жөнүндө окумуштуулар: О.Сооронов, Р.Сарыпбековдор тарабынан республикалык мезгилдүү басма сөздө көлөмдүү материалдар жарыяланган.

Айтуучу Д.Ташматовдун "Манастан" үзүндүсүндө да, жогорудагыдай өзгөчөлүктөр бар. Мында Абыш, Көбөштүн калмактан колго түшкөн кулдар деп айтылышы; Манас менен Көкчөнүн бөлө экендиги; Коңурбайдын Көкчөгө жээн болушу; Манастын биринчи жолу Көкчөдөн экинчи жолу Ороздунун уулу Токтобайдан, үчүнчү жолу Кара Дөөдөн өлүшү: мындан башка да, Манастын Накылай (Айкожонун кызы) аттуу аялынын болушу сыяктуу мотивдер бар. Семетейчи Ж. Кожековдун варианты ыр түрүндө берилип, кара сез менен айрым бөлүмдөрү чечмеленген.³

Бул жөнүндө Р.З.Кыдырбаева; "Сказитель был негроматным, он прославился в народе

как семетейчи, однако сказывал и эпизоды из первой части трилогии в частности, "Большой поход", "Поминки по Кекетею", "Детство Манаса", К. Мифтаковым в 1939 году записаны от Кожекова эпизоды из Семетей - "Последние дни Манаса", "Бегство Каныкей и Чыйырды", "Проводы Бакаем Каныкей", "Страдания Каныкей в пути". Жаныбая можно отнести к сказителям профессиональными¹, - деген орундуу ойду айтат.

Фольклорист К. А. Рахматуллин да Ж. Кожековдун үй-бүлөсүндө: атасы, чоң аталары "Манас" айтканын сөз кылып келип, Жаңыбайдын семетейчи экенин өзгөчө белгилейт.²

Жогоруда белгиленгендей фольклорист Ыбырайым Абдырахмановдун он эки айтуучудан жазып алган үзүндүлөрдүн бири - Акун Ташовдун айткандары. Айтуучу А.Ташовдон ыр түрүндө (224 жол ыр)³ жазылган. Ал эми информатор Б. Султановдун үзүндүсү (124 жол ырдан) турат.⁴

Информатор Мурат Калбаевдин ыр түрүндөгү "Семетейинин" үзүндүлөрү 128 жол ырдан турат. Төрө Мамытовдун "Манастагы" "Көкөтөйдүн ашын" айтканы жөнүндө 1947-жылы К. Бакеевдин жазып алганы бар. Ал үзүндү 1050 жол ырдан турат.⁶ Эпостун түштүк вариантынын бул үзүндүсүндө Бокмурун Көхмурун деп берилет. Бул тууралуу адабиятчы Б. Маленов: "Көкөтөйдүн ашы" деген "Манас" эпосунун үзүндүсү тил адабият, тарых институтунун фондусуна алууга ылайыктуу. Анткени, жалпы "Манас" эпосун изилдөөдө кызыктуу материал болуп саналат. Бул үзүндүдө диндик көз караштар да кездешет, бирок ага карабастан эпостогу каармандар, алардын минген аттарында аз-аз өзгөчөлүктөр бар жана ошондой эле окуяларында. Материал түштүк кыргыздардын фонетикалык өзгөчөлүктөрү менен жазылган. Изилдөө иштеринде пайдалуу материал болору шексиз", - деп үзүндүнү фондуга алып жатып рецензиялаган. Манасчы Төрө Мамытовдун айтуусундагы "Көкөтөйдүн ашында" эпостун түндүк варианттарына салыштырмалуу (окуялардын сүрөттөлүшү) бир топ өзгөчөлүк, айырмачылыктар бар.

Информатор Акмат Токтогулов түштүк кыргыздардагы "Манас" айткан көзү тирүү айтуучулардын бири. Андан 1990-жылы 5-майда жазылып алынган үзүндүдө Манастын Коңурбайдан жарадар болгонунан башталат (жазып алган Калчакеев).

Ленин, Өзгөн, Тогуз-Торо, Ала-Бука райондорунан жыйналган фольклордук чыгармалардын ичинде (1977-жыл, март айы.) Сыртпай Мусаев "Манас" эпосунан үзүндүлөрдү жазып алган. Информатор З. Мамытбековадан "Манастын чоң казатка жөнөгөнү" (764 жол ыр) кагазга түшүрүлгөн². Мында Манастын жолго аттанаар алдында Каныкейдин кийим-кече (жоого кийүүчү кийимдер) камдап берүүсү сүрөттөлөт. Информатор Т.Матаевдин жазылган үзүндүнүн (160 жол ыр)³. С.Орозбековдогу "Чоң казатка" бара жаткан учурдагы Кыргыз чалдын жүрбөй калып, Бозуул менен жаңжалдашкан эпизодко үндөшкөнүн көрөбүз. Мындан башка да "Алмамбеттин арманы" (100 жол ыр)⁴, кагазга түшүрүлгөн. "Көкөтөйгө аш берүү" үзүндүсү информатор А. Дөөлөтовдон жазылып алынган. 280 жол ыр)⁵.

Оштун Ленин районунан Жумабек Тыныбеков "Манас" эпосунан үзүндү таап алган. Үзүндү 1973-жылдын 12-октябрында жазылып, 6344 сап ырды түзгөн⁶. Адабиятчы Омор Сооронов бул үзүндү тууралуу: "Бул материалдарды азыркы алфавитке көчүрүп, чыкса кыргыз фольклористикасы үчүн да бир изилдөө иши пайда болот эле. Кол жазманын табылган жери: Ош областы, Ленин району, Энгельс атындагы колхоз. Мындай материалдар институттун фондусу үчүн баалуу болору анык"¹ - деген ойду айтат.

Семетейчи Төрө Мамытовдон белгилүү фольклорист К.Мифтаков 1947-жылы 19-сентябрда «Семетейди» жазып алат. Үзүндү 1482 жол ырды түзөт.² Фольклорист К.Мифтаков семетейчи Т.Мамытов жөнүндө: "1947-жылдын апрель, май айларында "Семетей" анын "Балалык чагы" жана "Каракандын шаарынан Таласка жөнөгөнүнө" чейин төрт басма табак. Жазылганы бардыгы болуп 9,5 басма табак. "Чоң Алай", Ноокат райондорун кыдырып мындай чоң жомокчуну көргөн жок элем. Бул түштүктүн улуу акыны, мунун жомок айтпаганына да, 15 жыл болуп калыптыр. Жомокту айтуудагы мазмуну түндүктөгүлөргө окшош. Бирок, Мамытов "Чоң казат", "Кичи казат" деп Манасты бөлбөйт. Ал Манасты толук билбейт. Семетейди бүт билет. Эр Төштүктү мындан узун айтуучу Кыргызстанда эч ким жок болсо керек",³ - деп жазган өзүнүн эскерүүсүндө. Чындыгында кыргыздын түштүгүндө жумалап Манас айткан манасчылар болгондугу, болгондо да, алар өзүнчө бир манасчылардын кайталангыс жоон тобун түзгөндүгү жөнүндө маалыматтар бар.

Бирок, кастарлап "Манас" айткандарды изилдөө, убагында жазып алуу иштери жүргүзүлбөгөндүктөн "Манастын" түштүк варианттарынын көбү бизге жетпей калган.

Семетейчи Т. Мамытовдун "Семетейи" жөнүндө К.Мифтаков: "Мамытов Төрөнүн "Семетейи" Түндүк Кыргызстандын "Семетейинен" мазмуну жагынан да, ыры жагынан да эч бир калышпайт. Бул жомокчунун атасынын тууганы жана чоң аталары жомокчу болуп келгендиктен эскиликте көп сактаган жомокчу өзүнүн композициясы жагынан абдан көрүнүктүү түзүлгөн"¹, - деген оюн айткан. Баарынан кызыгы К. Мифтаков жомокту жазып алып жатып, өзүнүн манасчыга болгон оюн кагазга түшүргөнү: -"Жомокчу Т.Мамытов жайлоого кетемин деп шашып Каныкейдин сөзүн, күмбөз менен Бакай тууралуу айткан жерлерин калпырып кетти. Ал кетүүгө шашылып бүгүрдүм демиш болду. Бирок, ырдап бербегенине караганда бештен бирин да жаздырбады» деп берилет. Демек,

К Мифтаковдун жазганына караганда Төрө Мамытов чоң таланттуу манасчылардан болгон деген ойго келесиң. Эгер ошо кезде эпостун түштүк варианттарын жазып алуу иши камкордукка алынса, түштүктөгү манасчылар эчак эле ордун тапмак.

Информатор Калбек Жумагуловдун айткан "Семетейи" да, кызыктуу үзүндүлөрдөн. Муну да фольклорист Каюм Мифтаков 1947-жылы 19-сентябрда кагазга түшүргөн. Үзүндү 800 жол ырды түзөт.³ Мында үзүндү Манас менен Акун кандын перзент жөнүндө ой- толгоосунан башталат. Бул тууралуу Р. З. Кыдырбаева: -"Калбек - негроматный пастух из рода мунгуш (улуу катын) К. Мифтаков во время записи "Семетей" из уст Калбека заметил очень 'близкое сходство сюжета и стиля его варианта и варианта Тыныбека (Ысык-Кульский регион) К. Мифтаков объясняет это влияние банковского варианта (через посредство его сына, сказителя Найманбая) на Тыныбека. Известно, что будучи в Талас, часто ездил на юг Киргизии, где жил в это время другой маситый сказитель Чоодан. Надо полагать что сказительство обоих манасчи протекало не без взаимовлияния, что затем, в свою очередь, оказало влияние на сказание Калбека Жумагулова"¹, - деген ойду айтат. Демек, манасчылардын айткан үзүндүлөрүнүн бири- бирине айрым сюжеттеринин окшошуп калышы -традициялык туруктуу мотивдердин үзүндүдө көбүрөөк орун алышынан болуу керек.

Информатор Мурат Калбаевдин айтуусундагы "Манастан" үзүндү 136 жол ырдан турат.² Ал негизи -Манасты жашынан Чоодандан үйрөнгөн. Мында Манастын Көкчөнүн жылкысына тийип, андан жарадар болушу өзгөртүлбөй айтылган. Негизги сюжеттери боюнча Чоодан манасчынын айткандарына окшош экендигин фольклорист К.Мифтаковдун 1947-жылы 5-декабрда үзүндүнү жазып алып жатып баса белгилегени бар. М.Калбаев Чоодандын манасынан кыска мотивдерди айтып келип, Кыргыз чалдын ордуна Бакай чал деп айтканы бар. Информатор өзүнүн устаты жөнүндө: "Чоодан 1835-жылы Сарайда (Кара-Суу Кашкар кыштакка жакын) туулган. Уруусу мунгуш сарыдан, Кудаяр канга жомокчулук кылып жүргөн. "Көкөтөйдүн ашын", "Чоң казатты" ж. б., айтып, "Манасты" бир жумача чамасында узартып айткан. Ал 1900-жылы өлгөн. Биздин үйгө да келип-кетип жүрчү эле"³, - деп эскерет. Демек, М.Калбаевдин эскерүүсү Чоодандын чоң эпик манасчы экенин эске салат.

Айтуучу Досу Ташматовдун "Манасы" үзүндү түрүндө эң кыска берилген. Үзүндү негизинен "Манас", "Көкөтөйдүн ашы" жана "Манастын өлүмү" деген үч бөлүмдөн турат. Мында белгилей турган нерсе - Манастын ата-теги айтылуу Алайда туулгандыгы, ал Ногой уруусунан экендиги айтылат. Калмактар менен чабышып кетип, кыргыздар жеңилүүгө дуушар болгондо Таласка көчүп, кетишкен деген эпизоддор бар үзүндүдө. Үзүндүдө ошол каргашалуу урушта калмактан Абыке, Көбөштөр колго түшүп, кул болгону айтылат. Ы.Абдырахманов эпостун түштүк варианттары жөнүндө минтип жазат: "Түштүктөгү кыргыздардын да "Манасты" билгендиги жана бир канча манасчылардын болуп өткөндүгү, өзбөк тили да олуттуу түрдө орун алган. Кетмен-Төбөдөгү жомокчулардын тили жана окуянын жүрүшүн кененирээк түндүккө жакындатып берген. Эпостун түштүк варианттарында эпикалык чыгармаларга мүнөздүү катмарлардын түндүк варианттарга салыштырмалуу жыш экендигин баса белгилөөгө болот. Буга Д. Ташматовдун манастын эрдиги жөнүндөгү эпизоддор, күмбөздөгү жазуулар күбө."²

Информатор Ташымбетов Эргештин "Манастан" үзүндүлөрүн да Ы.Абдырахманов

жазып калтырган. Үзүндү беш беттен туруп, "Көкөтөйдүн ашынан", "Манастан" кыска үзүндүлөр топтолгон. Эргештин үзүндүсүнүн түндүк кыргыздардын "Манасынан" айырмасы Манастын аталары Таласта болуп өткөндүгүн айтат. Ошондой эле кол жазмалар фондусунда Абдрасул Анарбаевден жазылып алынган "Манастын" үзүндүлөрү сакталып турат. Үзүндү болгону беш бет жазылып, Манастын Алтайда көз жарганын, жашынан тентек чоңоюп, Жолой, Конурбайлар менен согушуп, Бээжиндеги Урушта жараат алып, көз жумгандыгы кыскача берилет.

Фольклорист Ы.Абдырахманов жазып алган Матисак Акбаевдин варианты негизинен үч бөлүктөн турат (2-бет).

Биринчиси Манастын энесинин ичинде туруп айткан сөздөрү; экинчиси болочок баатырдын туулгандан кийин эле энесине кайрылып сүйлөшү; үчүнчүсү «Керидей кекилик» деп аталат. Информатор Насыр Искендеровдон жазылып алынган үзүндү да, эки бөлүмдөн турат. Биринчиси - Манастын туулуп өскөн Алтайдагы окуялары; Эсенкан баш болгон калмак баатырлары Нескара, Жолой, Нүкөр Дөө жана уйгурдун Манаска кол салып келип, Манас алардын мизин кайтарганы. Экинчиден Манастын Алооке канды кууганы, өздөрү кол салган Шоорук кан, Акун кандарды жоошутушуп, азган-тозгон элди Ата Мекен конушуна кондуруп, уруу башчыларынын шайлангандыктары. Негизи мында Манастын бардык иштерин адилеттик түрдө берген. Үзүндүдө Алмамбеттин дин талашып келбестен кандардан жол талашып, элдин укугун талашып келгендигин советтик доорго жанаштырган. Ыбырайым Абдырахманов үзүндү тууралуу: "Мында баскынчылык жана диний сөздөрдөн бир ооз сөз да айтпаган. Кытай деген сөздү оозуна да албаган."¹ - деп белгилейт.

Информаторлор Көкө Разаков менен Ж.Кулматовдордон да "Манастын" үзүндүлөрү жазылып алынган. (К.Разаковдон 3-бет, Ж. Кулматовдон 2-бет). Бул үзүндүлөр кара сөз түрүндө берилип, өтө кыска. Семетейчи Т.Мамытовдун айтуусу боюнча (1-бет) "Көкөтөйдүн ашы" тууралуу кара сөз түрүндө кыскача берилген.² Жогоруда сөз кылгандай кыргыз Илимдер Академиясынын кыргыз тил жана адабият институтундагы кол жазмалар фондусундагы инв. № 612 "а" деген ат менен жыйналган эпостун түштүк варианттарын топтоп, аларга мүнөздөмө берген белгилүү фольклорист Ыбырайым Абдырахманов болуп эсептелет. Бул жөнүндө фольклорист К.Ибраимов: "Манас" эпосунун варианттарын жыйноо, аны жарыкка чыгарып, изилдөө багытында Ы.Абдырахманов • аябагандай зор эмгек сиңирген¹, - деп айтат.

Белгилүү фольклорист Каюм Мифтаковдун да, "Манас" эпосун, жомок-дастандарды жыйнап, жазып алууда эмгеги зор. Ал 1947-жылы 19-августта айтуучу Акбаевден. "Манастан" үзүндү жазып алат. Үзүндү эки бөлүктөн турат. Биринчиси, "Манастын балалык чагы", ал эми экинчи бөлүгү "Манастын Каныкейге үйлөнүшү" деп аталат. Мында негизинен Көкчө менен урушу кыскача берилет. Манасчы Акбаевден үзүндүлөрдү жазып алып жатып К. Мифтаков: "Манас" жөнүндөгү бул дептерде Матисак Акбаевдин толук "Манасы" менен Калбаевдин "Манасынан" үзүндүлөр жазылды. Бул экөө да кара-суулук укмуштуу Чоодан манасчыдан үйрөнүшкөн. Булардын экөөндө Манастын балалык чагы тууралуу кара сөз менен ыр аралаш жөө жомок түрүндө сүйлөшкөн"², -деген ойду айтат. Чынында "Манас" эпосунун түштүк варианттарын айткан манасчылардын көпчүлүгү, чоң эпик манасчы Чоодандан үйрөнүшкөндүгү тууралуу фольклорист окумуштуулардын далилдүү ой-пикирлери бар. Манасовед Р.З.Кыдырбаеванын: "Чоодан был (1835-1900) одним из выдающимся манасчи и оставил после себя целую плеяду замечательных сказателей. Его учениками были известным манасчи Шаймардан, Матисак Акбаев. Калбек Жумагулов и многие другие. Все известные сказатели южной группы в той или иной мере были связаны с чооданской традицией, которая, видимо, оказало определяющее влияние и на все последующие поколения южные манасчи"¹, - деп ишенимдүү айтканы бар.

Түштүк варианттардын көпчүлүгүндө Чоодан манасчынын кийинки манасчы-информаторлорго тийгизген таасири жөнүндө айтылат. Белгилүү окумуштуу жазгандай М.Калбаев, Шаймардан, М.Акбаев, Ч.Сыдыков, К.Жумагулов, Б. Султановдор улуу манасчы Чоодандын традициясын уланткандардан.

Мунгуш сары уруусунан чыккан улуу манасчы Чоодан жашап өткөн мезгилде Кокон кандыгынын эзүүсү күчөп, соода (акча-товар) мамилелери курчуган. Ошондой оор кырдаал

оозеки чыгармачылыктын өсүшүнө терс таасирин тийгизбей койгон эмес. Үстөмдүк кылган патриархалдык-феодалдык мамилелердин акырындык менен бузулушу капиталисттик мамилелердин калыптана башташы - айыл - чарба өндүрүшүнө да, өнөр жай өндүрүшүнө да мүнөздүү болгон. Кулач жайып келаткан акча товар мамилелеринин таасири XIX кылымдын аягынан кыргыздардын кол өнөрчүлүгүнө да тие баштаган.² Натыйжада эпостун түштүк варианттары тигил же бул деңгээлде өзүнүн баатырдык мүнөзүн басаңдатуу процессин өткөрүп, чыныгы эпостук белгилерин өзгөртө баштаган.

Элдин көчмөн турмушу эпостун түндүк варианттарында Октябрь революциясына чейин басымдуулук кылып, "өзүнүн традициялык духун жоготпой, эпостун кырдаалдуу өнүгүшүн шарттады. Ошентип, жалпы маданий деңгээлдин өнүгүшү - эпостун түндүк варианттарында көркөм трансформациялануу процессин күчөткөн. Эпостун түндүк варианттарынын өнүгүп-өсүүсүнө ислам динин туура эмес пропагандалоо - өзүнүн таасирин тийгизбей койгон жок. Эпостун түштүк варианттарынын түндүк варианттарындай өнүгө албагандыгынын бирден-бир себеби - түштүктө эрте отурукташуу күч алып, феодалдык-кандык бийликтер үстөмдүк кылгандыгы.

Фергана, Андижан уездериндеги райондордун аймагында жашаган (Кокон хандыгынын алдында) кыргыздардын ошол шарттагы (XIX кылымда) элдик маданиятына тажик, өзбектердин үрп-адаты, маданияты, өз таасирин тийгизген. Бул тууралуу В. В. Бартольдун: "Для воинственного кочевника переход к мирной жизни и земледелию связан с уподом, по крайней мере временным, его духовной культуры. В условиях новой жизни забываются прежние песни, в которых воспевались кровавые подвиги, и не скоро создаются новые. Такую судьбу, испытало одно из турецкую народностей, создавшая своеобразную и выделяющую своими достоинствами поэзию - туркмени"¹, - деп жазганы бар.

Окумуштуу Э.Абдылдаев эпостун түштүк варианттары жөнүндө төмөндөгүдөй көз карашты айтат: "Түштүк Кыргызстанда жашаган кыргыздардагы эпостордун варианттары олуттуу өнүгүү мүмкүнчүлүгүнө ээ боло алган эмес. Мунун себеби, алардын эртелеп отурукташуу, ислам динине кирүү жана өзбек, тажик элдеринин маданиятынын таасирин эртерээк кабыл алуу маселесине байланыштуу. Мында "Манас" эпосунун өнүгүп, элдик классикалык чыгарманын үлгүсүнө жеткен түндүк варианттардын негизинде, б.а., анын түштүккө таралышынын натыйжасында түштүк варианттар пайда болгон деген көз карашка келүүгө болбойт".²

Демек, түштүк Кыргызстандагы кыргыздардын Кокон хандыгына көз каранды болуу, эрте отурукташуу өңдү факторлору оозеки чыгармачылыктын өсүп-өнүгүү процессин башкачараак жол менен өнүккөнүн көргөзөт.

Он сегизинчи кылымдын ортосунда Кыргызстандын түштүгүндө кыргыздардын Кубат бийге баш ийген ичкилик жана Хажы бий баш болгон адигине уруулар бирикмеси бөлүнүп чыгат. Кубат бийге негизинен Алайда жана Батыш Фергананын чыгыш жагындагы кыргыздар Ош жана Өзгөн менен баш ийген. Кубат бий Кокон хандыгы күчтөнө баштаган, кийин анын башкаруучулары коңшулаш кыргыздын жерин басып алууга умтула баштайт. Ал эми кыргыздар ал кезде өз ара чыр-чатактардан арыла албай жаткан. Коконду бийлеген Миң династиясы адегенде Ош, Өзгөн шаарларын жана алайлык көчмөн кыргыздарды караткан. XVII кылымдын 60-жылдарында (башында) кокондук Эрдене бийдин аскерлери жергиликтүү Хажы бий башкарган кыргыз кошундарынын каршылыгын жеңип, Ош, Өзгөн шаарларын жана алардын айланасын басып алып, калкына салык салган. Кийин кыргыздар бир аз убакытка чейин өзүнүн көз карандысыздыгын кайра жеңип алгандыгына карабастан, күчүнүн аздыгына байланыштуу күрөштү уланта алган эмес. Ошентип, 1762-жылы бул аймак биротоло Кокон хандыгынын карамагына өткөн. Бул жерге отурукташкан өзбек оторчулары шалы, буудай, айыл чарба өсүмдүктөрүн эгишкен. Жогоруда белгилегендей ичкиликтердин (уруулардын) бөлүнүп чыккан мезгилдеги тарыхый кырдаалдын күчөшү да, оозеки чыгармачылыктын басаңдашына шарт түзгөн.

Манас изилдөөчү Р.З.Кыдырбаева: "В южных вариантах киргизского эпоса мы сталкиваемся со стадияльно ранними пластами, а именно с трехкратным оживлением богатыря, тогда как с северных вариантах эти мотивы сглажены поздней обработкой. В

варианте Досу Ташматова Манас также трижды умирает от руки Кокче, во-второй - от рук Токтобая, сына Орозду, и в третий раз от рук Карадөө, сын Орозду, Токтобай меткий стрелок, он стреляет в Манаса, когда тот переплывает реку. Конь Аккула уносит тело Манас, Айкожо, отец Алтынай, узнав о смерти Манаса, оживляет его, заставив, животных сопровождающих богатыря, горько плакать. Акшумкар (сокол), тайган (собака), Аккула (конь) стоят и льют горькие слезы: их слезы превращаются в снег, а стоит - в свирепый ветер, от чего Манас просыпается и восклицает: "О как долго я спал". И снег тут же тает, погода проясняется, а Токтобая и его братья превращается в кабанов, по этому их и стали затем называть»Көз Каманами». В северных вариантах утеряна и сглажена и эта мотивировка, а потому остается непонятным, почему сыновья Усена и Орозду стали называться "Көз Каманами". В южных вариантах, как мы видим, эта мотивировка довольно ясна обозначена сохранена, по нашему убеждению, в своей первоначальной основе. К заметной специфике южных вариантов относится и свое образования мотивировка женитьба Манаса. Невесту (Накылай) ишет Манасу его мать, а не отец, как это трактуется в северных вариантах. В северных вариантах невесту, по обычно, ишет Жакып, но он находит не Накылая, которая досталось Манасу как добыча от хана Шоорука, а Каныкей. В северных вариантах намечаются уже двухплановая мотивировка женитьба Манаса тогда как в южных считается традиционный можровка женитьбы Манаса на Накылай. Поиски невесты. для сына матерью, нам думается тоже довольно архаический сюжет"¹, - деп эпостун түштүк варианттарындагы архаикалык катмарлардын сакталып келгендигине баа берет.

Фольклорист К. Ибраимовдун аталган эмгегинде кыргыздын белгилүү фольклористи манасчы, акын, жомокчу Ыбырайым Абдырахманов жөнүндө кеңири сөз кылып, анын манасчылык, жыйноочулук жактары чечмеленет. Эмгекте Ы.Абдырахмановдун эпостун түштүк варианттарга мүнөздөмөсү өзгөчө белгиленет. Чындыгында фольклорист Ы.Абдырахманов жазып алган "Манастын" түштүк варианттары илимий иштин уюткусу болду. Дагы бир белгилей кетчү нерсе Э.Абдылдаевдин "Манас" эпосунун историзми". Бул эмгекте белгилүү фольклорист эпостун түштүк варианттарынын айрым үзүндүлөрүндөгү Географиялык таралыштар жөнүндөгү" - маселени караганын көрөбүз. Демек, негизинен эпостун түштүк варианттары тууралуу сөз кылган эмгектердин мүнөзү жөнүндө айттык. Негизинен "Манас" эпосунун түштүк варианттары" аттуу илимий эмгектин киришүү бөлүмүндө айрыкча, үзүндүлөрдүн өзгөчөлүктөрүнө (сюжеттик өзгөчөлүктөр) басым жасалары жөнүндө айттык. Ошону менен бирге түштүк варианттардын түндүк варианттардан сюжеттик, поэтикалык жактан айырмачылыктары, өзгөчөлүктөрү анализденмекчи.

1-БАП:

«Манас» эпосунун түштүк варианттарынын сюжеттик өзгөчөлүктөрү

«Манас» эпосунун ар тараптуу изилдеп үйрөнүүдө, айрыкча, эпостун өнүгүш тарыхын, анын байыркы мотивдерин чечмелеп түшүндүрүүдө "Манас" эпосунун түштүк варианттары жөнүндөгү материалы (ТАИФ инв, 612 "а") өзгөчө мааниге ээ. Эпостун түштүк варианттарында архаикалык катмарлардын сакталып келгендигинин өзү эле кызыктуу. Мындай караганда эпостун түштүк варианттары ыр, кара сөз түрүндө үзүк-үзүк, толук эмес түрүндө берилген. Бирок, ошондой болсо да, өтө урунттуу өзгөчөлүктөргө ээ экендигин К.Ибраимов: "Кыргыздын түндүгүнөн жазылган варианттарга салыштырмалуу эпостун түштүк варианттары (кыска кара сөз түрүндө, болбосо чакан ыр формасында айтылса да) айрым бир мотивдери боюнча орчундуу өзгөчөлүктөргө ээ. Алсак Досу Ташматовдун айтуусу боюнча: "Абыке, Көбөштүн калмактан колго түшкөн кулдар",-деп айтылышы, Манас менен Көкчөнүн бөлө экендиги: Коңурбайдын Көкчөгө жээн болушу: Манастын биринчи жолу Көкчөдөн, экинчи жолу Ороздун уулу Токтобайдан, үчүнчү жолу Карадөөдөн өлүшү: Манастын Алтынай аттуу (Айкожонун кызы) аялы болушу. Ушул сыяктуу эле ар бир айтуучунун вариантында кескин айырмачылыктар бар", -деп белгилейт.

Кантсе да, бул варианттардын (көпчүлүгү үзүндүлөр) бири-биринен болгон айырмачылыктары көрүнүп турат. Ал эми¹ сюжеттеги өзгөчөлүктөрүн салыштырып карай турган болсок Сагымбай Орозбаковдо берилген туруктуу эпизоддор түштүк варианттарда деле сакталган. Манасчы Сагымбай Орозбаковдо Жакып кан баласыз жашап жүргөнүн арман кылып айтканы төмөндөгүдөй берилет:

Тукуму жок өтөм деп,
Туяксыз кандай кетем деп.
Жалгыз куу башым бар.
Датым кимге жетем деп.
Күндө-түндө тыным жок,
Дүнүйө жыйдым эпендеп.
Ажал жетсе бир күнү,
Акыретке кетем деп.
Артымда туяк болбосо,
Артык дөөлөт нетем деп"¹

Информатор Досу Ташматовдун кара сөз түрүндө айткан үзүндүсүндө "Жакып кандын аялы Чыйырды көпкө чейин төрөбөй жүрөт. Жакып туяксыз өтмөк болдум го деп катуу кайгырып, жүрөт"² - деп учкай эле айтылат. Мында Сагымбайда толук кандуу айтылган ой Манастын көпкө чейин баласыз жүрүшү, жогоруда баса белгиленгендей эки ооз сүйлөм менен айтылган. Демек, Досу Ташматовдун кара сөз менен берилген кыскача информациясында да, Манастын сюжетине таандык болгон туруктуу мотив – баласы жокко арман кылуу сакталган.

Манастын биринчи казаты, же Манас менен Кошойдун кытай жериндеги окуялары; Манастын экинчи азаты, же Түркстанды ээлеп алган кытай кандарын Манастын талкалашы; Манастын бешинчи казаты; Манастын башка жактарга жасаган жортуулу; Манастын мекеге барышы сыяктуу көлөмдүү окуялар улуу манасчы Сагымбайда кеңири планда берилген. Ал Манастын традициялык сюжеттерине оңой эле кыйналбай туруп, жаңы эпизоддорду киргизип, ал эпизоддорду туруктуу мотивдерге чеберчилик менен сиңире алган.

Информатор Акун Ташовдун үзүндүсү да, Манастын ата тегин териштирүүдөн башталат. Жакып кан элүүгө чыккыча перзент көрбөйт. Перзенттүү болууну самап, мазарга сыйынат. Чыйырды менен Жакып мазарга түнөгөндө, Чыйырды уйкуга кетип, түшүндө бир адам: "Чыйырды силердин тилегиңер кабыл болду, миңди же миңге татыгандай бирди берсекпи?",-деп оозуна кызыл алма салып кетет. Чыйырды түшүнөн чочуп, ойгонуп караса жанында эч ким жок болот. Ал түшүнөн чочуганын билип, куран окуп, дуба кылып, Жакыпты карай барса, ал да уктап калган болот. Көргөн түшүн Чыйырды, кан Жакыпка айтат. Манасчы Акун Ташовдогу Чыйырдынын түшүндө белгисиз бир адамдын анын оозуна алма салып кеткенден көп узабай боюна бала бүткөнү мындайча берилет: "Арасынан ай өтүп,

Ай, он эки ай жыл өтүп,
Күндөн күнгө күн өтүп
Күн, он эки ай жыл өтүп
Чыйырдынын боюна,
Бала бүтүп калды дейт!"¹

Айтуучу А. Ташов эзелтен келаткан жомоктук ыкма менен ушул мотивди жөнөкөй ачып берип жатат. Ушул эле мотив С. Орозбаковдо кеңири трансформацияланып, көркөмдүккө көтөрүлөт:

"Уйкуга көзү басыптыр,
Уюп уктап калыптыр.
Чыканагы талыптыр,
Чырым уйку алыптыр.
Ак селдеси башында,
Ак сакалдуу бир адам.
Келип кирди кашына,
Ыйлап жаткан капырдын,
Ырайымы келди жанына:

-Барбардыгер бар кудай,
Бйлаба деди силерди,
Мени буйруп жиберди, -
- Аяктай болгон ак алма,
Азелден ширин ак алма,
Алда буюрган алма деп,
Напсиң өлсүн жалма деп,
Кызыл алма кыз деди,
Кызматкербиз биз деди,
Калган ишиң түз деди,
Мынабу айткан сөзүмдүн
Маанисине түш деди.
Айтканымды бил деди,
Алтымыш кулач ажыдаар.
Ат ордуна мин деди"¹,-

деп берилет. Жемиштен боюна бүтүү - дүйнөлүк фольклористикага мүнөздүү көрүнүштөрдөн экени бизге дүйнөлүк мифтердин, жомоктордун, фольклордун тарыхынан улам белгилүү. Бул жөнүндө белгилүү фольклорист В.Я.Пропп "Фольклор и действительность" деген эмгегинде: "Обычай есть плоды, чтобы вызвать беременность, мы встречаем, пожалуй во всем мире до наших дней включительно",²-деп белгилейт. Чындыгында жемиш жеп боюна бүтүү дүйнөлүк мифтерде, дастан, жомок, эпостордо кеңири таралган мотив. Мисалы Суматрадагы малайзиялык эпос, жомоктордо жыныстык жактан кошулбай эле жаңгак жеп боюна бүтүү кеңири практикаланса, Британиялык Колумбияда каучуктун бир түрүн оозанып, ал натыйжада боюна бүтүү расмисин алып келген. Ал эми индустарда болсо, кадимкидей эле жаңгактан боюна болуп калары дүйнөлүк фольклористикада кеңири белгилүү.

Жогорудагы А.Ташов менен Сагымбайдагы салыштыруулардан эле көрүнүп тургандай А.Ташовдо жемиштен боюна бүтүү жөнүндөгү мотивдин берилгендиги менен Сагымбайдан айырмаланып турат. Айтуучу Акун Ташовдун "Манас" эпосунан үзүндүсүндөгү белгилей кетүүчү дагы бир өзгөчөлүк (Сагымбайдын вариантына салыштырмалуу). Чыйырдынын боюна, бүткөндө энесинин курсагын-да жатып, баланын сүйлөшү:

"Өлөңдүү жерге туубагын эне,

Өлөсө жаман болбоюн эне.

Тулаңдуу жерге туубагын эне

Тубаса бир жаман болбоюн эне,

Табылгалуу жерге туу эне,

Табылгыдай курч болоюн эне,

Ыргайлуу жерге туу эне,

Ыргадай курч болоюн эне.

Алты карын май бузуп,

Жеңенин оозун майлагын,

Анан бир түшөмүн.

Жети карын бөз жартып ,

Жеңемин башын агарткын,

Анан бир кийин түшөмүн?

Жогорудагы мисалдын ичинен:

Өлөңдүү жерге туубагын эне,
Өлөсө жаман болбоюн эне.
Тулаңдуу жерге туубагын эне
Тубаса бир жаман болбоюн эне,
Табылгалуу жерге туу эне,
Табылгандай курч болоюн эне,

Ыргыйдай жерге туу эне,

Ыргыйдай курч болоюн эне"-деген ыр саптар, же ушул эпизод "Манас" эпосунун түштүк варианттарына мүнөздүү туруктуу стилдерден. Айтуучу Акун Ташовдун үзүндүсүндөгү "Алты карын май бузуп",-деген өңдүү ыр жолдор 'эпостун түштүк варианттарындагы архаикалык мүнөзгө эгедер касиеттерден. Мына ушул сыяктуу урунттуу белгилери аркылуу эпостун түштүк варианттары түндүктөгү варианттардан айырмаланып, өзгөчөлөнүп турат. Чыйырдынын курсагында туруп, туула элек баланын:

"Өлөңдүү жерге туубагын эне,
Өлөсө жаман болбоюн эне,
Тулаңдуу жерге туубагын эне,
Тубаса бир жаман болбоюн эне",-деп айтышы анын жакшы ой тилеги, максаты.

Ал эми:

"Табылгалуу жерге туу эне,
Табылгадай курч болоюн эне,
Ыргыйдай жерге туу эне.

Ыргыйдай курч болбоюн эне"-деген ыр саптарында элдин керегине жарай турган эр азамат уулдарынан болууну самаган ой-тилек бар. Туула элек баланын энесинин курсагында жатып сүйлөшү - бул байыркы мотивдерден. Мисалдардан көрүнүп тургандай, бул эпизоддордо фантастиканын күчүнүн түндүк варианттарга караганда эпостун түштүк варианттарында бир топ эле кененирээк сакталгандыгына күбө болобуз. Ушул эле мотивдин түндүк варианттарда көп өзгөрүүлөргө дуушар болгону бар. Демек, фантастика түндүк варианттарда бара-бара реалдуу көрүнүштөргө өтүп, мезгилге үндөштүрүлгөн. Мында бала төрөлүп, жерге түшкөндөн кийин гана, анын жомоктук касиеттери айтылат: чоңдугу, күчтүүлүгү, ырайынын бөтөнчөлүктөрү. Мындай туруктуу стилдер Сагымбай Орозбаковдо кездешсе да, түштүктөгүдөй деңгээлде эмес.

Улуу манасчы Сагымбайда Манастын туулушу жөнүндөгү сюжеттин Акун Ташов айткан үзүндүдөн айырмасы-көркөмдүк деңгээли жогору. Бирок, мында Манас энесинин курсагында туруп сүйлөбөйт. Ошентип, Манастын туулушу жөнүндөгү бөлүм Сагымбайда өтө кеңири, ыраттуу, бир нукта көркөм сүрөттөлөт: "Сандык толо май деди, Салган кошо бал деди, Эки, үч карын май алып, Эми оозуна сал деди. Үч карын май алганы, Үч кайтара салганы. Үч карындын майларын Үч саатка койбой жалмады".¹

"Манас" эпосунун түштүк варианттарындагы манастын туула элегинде сүйлөшү түштүктөгү дагы бир айтуучу Матисак Акбаевдин үзүндүсүндө кездешет: "Өлөңдүү жерге туубагын, Өлүңкү эрден болбоюн, Жылга ылдый жылдыргын, Жылуу шамал жүргүзгүн. Табылгы кармап туба көр, Табылгыдай нурлуу болоюн Ыргай кармап туба көр, Ыргыйдай катык болоюн, Жер түбүндө жекендир, Жекенди кармап туба көр, Чапса кылыч өтпөсүн, Каттык эрден болоюн".²

Мында да, Манас туулбай жатып: "Келечекте алдуу-күчтүү болуп, элдин керегине жараар бекем"-деген ой-тилекти айтат. Негизи М.Акбаевдин үзүндүсүндө ыр-саптар кыска так берилип, мындагы ой-максат, мүдөөлөрү үндөшүп турат. Мисалдардан көрүнүп тургандай, мына ушул ыр-саптардын өзү-эпостун түштүк варианттарында өзүнчө бир калыптанган туруктуу традиция бар экенин далилдейт.

Жогоруда мисалдан байкалгандай түштүк варианттарда бул мотив сюжеттик формулага айланган. Мына ушул формула көп манасчыларга мүнөздүү экенин колдогу материалдар далилдейт.

Сагымбайдын варианты боюнча кан Жакып сүйүнчүгө келген Акбалтага сүйүнчүсүн берип, Камбар боздун үйүрү үч жүзгө жетип, жашы үч асыйга толгонун айтат. Эсенкан жиберген кербенге байланыштуу эпизоддордо Манас Анаркулга жолугуп, аны өзүнө кошуп алат. Душмандардын өлүгүн карга-кузгунга сүйрөп салуу, Жакыптын энчисине тийген буту сынган нардын жүгү, түмөндөгөн байлыктар сүрөттөлөт. Ал эми Акун Ташовдун үзүндүсүндө сүйүнчүгө Жакыптын Аблаке куулдай деген жээни келет. Балага ат коюу ырасмысын дүйнөлүк мифтерге мүнөздүү болгон кадимки дубана коет.

Дубана:

- "Урум Урум Урум кан,
Урум кандан Чаян кан,
Чаян кандан Жакып кан,
Жакып уулу эр Манас,
Аркасында алты кулач каты бар
Канкор Манас аты бар,
Болсо болсун деди,-дейт
Кол көтөрүп койду,-дейт"¹ деп дуба кылат.

Эл дубананы колдойт. Демек, бул мотивди туруктуу архаикалык мотив десек болот. Анткени, башка элдердин эпосунда да, балага ысымды коюу расмисин кадимки дубана же сыйкырдуу Кыдыр адамдар аткарышат. Ушул эле эпизод Сагымбай Орозбаковдо "Манаска ат коюу" деген атайын тема менен ачылып, көркөм сүрөттөлөт:

"Ак күлөлүү дубана,
Асасы колдо шалдырап,
Кайдан келди жан билбейт,
Пайда болду дубана,
Байкап көрдү буларга:
Сонундан тонду кийипсиз,
Чогулуп баарың келипсиз,
Барбы мында жумушун?
Баарың бирдей сабыркап.
Кандай жоктоп турушун?
Айтыңарчы угайын
Абалы сизден сурайын-
Аты болсун Манас деп
Алла таала сактасын,
Ар балаадан калас деп.
Бата кылды баарысы,
Жашы менен карысы,-" ¹.

Ысымды ыйгаруу учурунда дубана жогорудагыдай өзүнүн жакшы ойлорун шурудай тизип келип, андан ары мындай дейт:

"Аты жакшы болду деп,
Айтканда көңүл толду деп,
Ата-энеси кубанды,
Алып турган энеси
Алтынды кымкап буларды,
Жая салды дубана,
Алдым дагы бердим деп,
Алиги көргөн дубана
Кайта берди буларга,
Катагандын Урмат бай
Карыясы алганы.

Кашкардын Калмат акынга
Тондун бири калганы
Кабар ал ушу сөзүмөн,
Карап турган дубана
Кайып болду көзүнөн".²

Жогорудагы ыр саптардан көрүнүп тургандай Сагымбай Манастын атын коюудагы дубананын образын элестүү тарта билүү менен ат коюу расмисине келген кыпчактын-Байжигит, кыргыздан-Элеман, Анжияндан Куртка, Аргындан-Каракожо, Нойгуттан-Акбалта, Ногойдон-Эштек, Түркөрдөн Абдылда, өзүбектен-Дамбылда-лардын, көптөгөн элдердин ат коюуга даап эчтеме айта албагандыгын сүрөттөйт. Мында да улуу манасчы өзүнүн талантына жараша, жеке өзүнө таандык мотивдерди киргизген. Ал эми Сагымбайга салыштырмалуу Акун Ташов өзүнөн мурда уккан манасчылардын айткандарын, мурунку эски традицияны бузбай, кандай укса, ошондой эч өзгөртүүгө учуратпай ошол калыбында бизге жеткирүүгө аракеттенгендей таасир калтырат.

Албетте, Акун Ташовдо Сагымбайдагы көп сюжеттер берилбейт. Мында Манастын тез арада торолуп, баатырдыгы калайыкка дайын боло башташы, Алмамбеттин калмактын ак падышасын өлтүрүп, качып келиши, Манастын Каныкеге үйлөнүшү: Көкчөгөз, Көзкамандардын калмак экендиктери жөнүндө кыскача сүрөттөлөт. Белгилей кетчү дагы бир мындай кызыктуу мотив бар. Ал мотив төмөндөгүчө берилет:

"Айланайын атаке!
Менин атымды абдан атай көр,
Изимди абдан издей көр,

Колумду бир аллалантып коө көр!"¹

Жаңы төрөлгөн баланын атасына кайрылганы, бул да (мотив) "Манас" эпосунун түштүк варианттарына мүнөздүү көрүнүштөрдөн. Сагымбайда мындай мотив кездешпейт. Мындай мотивдердин түндүк варианттарында кездешпегенин себеби, менимче архаикалык ушул сыяктуу мотивдер бир топ өзгөрүүлөргө учурап, турмушка жакындаштырылып берилгендигинде болуу керек. Бул мотивдер жөнүндө: "Рассказ о рождении и детство Манаса слагается из ряда традиционных мотивов, широко распространенных в мировом эпосе и сказочным фольклоре. Герой рождается чудесным образом по молитве престарелых родителей, терпящих стыд и поношение за свое бесплодие. У тюркских народов мотив этот встречается уже в средневековом огузском эпосе "Китаб-и Коркут" (в рассказах о Бамен-Бейреке и о Богач-джане), а также в "Алпамыше" в большинстве казакских богатырских песен (Кобланды-Батыр) ("Шора-Батыр", "Эр-Саин") и др. Встречается он и в классической средневековой литературе мусулманского Востока") Лайли и Меджнун"-Низами -XII в., "Фархад и Ширин"-Навои -XII в.), и в среднеазиатских тюркских народных романах, основанных на персидско-арабских книжных источниках ("Сейпел-Мелек", Тюль-Санаубар" и др. Мотив этот - один из частных случаев характерного для эпоса, и сказки представления о чудесном рождении героя. Святой по предстательству которого обычно рождается герой, первоначально, вероятно, мыслился как отец героического младенца (родовой тотем или божественный) родоначальник, деп белгилейт В. М. Жирмунский "Тюркский героический эпос" аттуу эмгегинде.

Эпостордогу болочок баатырдын төрөлүшү жөнүндө В. М. Жирмунскийдин айткандарында негиз бар. Анткени классикалык эпостордон болгон кыргыз элинин "Манас" эпосундагы Манастын туулушу, болочок баатырдын балалык чагы жөнүндөгү сюжеттери традициялык мотивге жатат. Себеби, дүйнөлүк фольклор мифтер, жомок, эпостордун тарыхый өнүгүш практикасында болочок баатырын (кайсы элде болсо да) эли ошондой бир баатырга, элин жерин ички жана сырткы душмандардан коргоп калууда, зарыл керек болуп турган чакта жаратат. Манас да, ушундай элине бир тоо боло турган тарыхый шартта жаралып олтурбайбы. Болочок баатырдын айрыкча (түштүк варианттар) туула элегинде курсакта жатып сүйлөшү (Акун Ташов) же энесинин курсагында жатып "апа" деп кыйкырышы (Досу Ташматов) "Манас" эпосунун байыркы традициясынын сакталып келаткандыгын далилдейт. Мындан Манастын туулгандыгы тууралуу айтылган жалпы мотивдердин окшоштугун

көрөбүз. Мисалы Сагымбай Орозбаковдо:

"Астына салып Чыйырды,
Оң эмчегин салганы.
Абалкысы сүт чыкты,
Экинчиси суу чыкты,
Үчүнчүсү кан чыкты.
Чыдай албай ошондо,
Байбичеден жан чыкты"¹. ^

Мына ушул эле эпизод айтуучу Акун Ташовдо мындайча берилет:

"Желмогуздун баласы,
Эсейип калган экен дейт.
Энеси эмчегин сала берди дейт,
Энесинин өпкөсүн куушура,
Сууруп койду дейт.
Өлбөсүнү билди дейт,
Мыйыгынан күлдү дейт.
Желмогуздун баласы,
Эки күндө эне деп,
Алты күндө ата деп,
Бир күн саар болду дейт,
Бир байпакка таш салып,
Тайтайып туруп алды дейт"¹.

Бул эки эпизод окуянын берилиши жагынан окшош болгону менен Сагымбайда ыр-саптардын ыргагы, муун-өлчөмдөрү шыр кеткенин көрөбүз. Эки үзүндүдө тең жаңы төрөлгөн баланын бөтөнчөлүгү жөнүндө сөз болуп жатпайбы.

Ошондуктан биринчи мисалда "үчүнчүсү кан чыкты делсе", экинчи мисалда "энесинин өпкөсүн куушура сууруп койду дейт" деп болочок баатырдын эмчек эмген кебетесин сүрөттөп жатат. Ушул жерден белгилей кетчү нерсе-экинчи келтирилген мисалда баланын бөтөнчө бат өскөнү жөнүндө эки күндө эне деп, алты күндө ата деп, бир күндө тайтайып туруп алды дейт,- деп айтылат. Бул эпизоддун жомоктун көрүнүштөргө бай экендигин байкоого болот.

Айтуучу Акун Ташовдо түштүккө мүнөздүү болгон байыркылык баяндоо байкалат. Жогоруда белгиленген фантастикалык мотивировкалар мында бир топ арбын кездешип, эпостун өзүнүн түп-тамырынан жаралышы түштүк варианттарда ачык байкалат.

Ушул эле мотив Бөрүбай Султановдун айтуусунда төмөнкүчө берилет:

"Манас бир жашарда билинди,
Эки жашарда иннеди.
Үч жашарда ысытылды,
Төрт жашарда торолду,
Беш жашарда белсенди.
Алты жашар болгондо,
Атка минип калды дейт.
Жети жашар болгондо,
Желпинип чыгып куш салды.
Саккиз жашка толгондо,
Саксан жигит куралып,
Ар тарапка баштады.
Баатырдык нааси аласи деп,
Токкуз жашка чыкканда,
Төгөрөктү имерип,
Кыз кыроолоп калды дейт.
Он жашарга чыкканда,
Айылында кыз жакпай,
Жакшы сулуу кыз таппай,

Он бир жашар болгондо.
Куурусундай апасын,
Катын алып берсин деп,
Аста секин айттырды¹.

Мында Жакыптын аялы Куурсун деп берилет. Негизинен Бөрүбай Султановдун айтуусундагы үзүндү көлөмү жагынан чакан, ыр түрүндө жазылган. Мына ушул традиция эпостун түштүк варианттарында кеңири таралган. Болочок баатыр Манастын төрөлө электе эле торолуп, беш жашка келгенде белсенип, алтысында атка минип, жетисинде куш салып, он биринде үйлөнөм дегени өзүнчө урунттуу окуялардан.

Баланын туулары менен чоң адамдай күчкө эгедер болуп, акыл-эске толушу-дүйнөлүк эпостордо кеңири таралган традициялардан. Залкар манасчы Сагымбайдын айтуусунда бул традиция белгилүү трансформацияга учураганы көрүнүп турат. Демек, окуялар реалдуу көрүнүштөргө жакыныраак, апыртуулар болсо да, (бир сабада кымызды колуна берсе бир жутат) өз орду менен берилет.

"Балдарды көрсө жыйыптыр,
Мазарды көрсө кыйыптыр.
Бай Жакыптын бул уулу
Бир балакет кылат деп
Калайык ушак кылыптыр.
Дубана көрсө уруптур,
Асасын тартып алыптыр,
Азапка бөөдө салыптыр,
Андайын көргөн эл журтту,
Акыр бир балаа кылат деп,
Айындашып калыптыр.
Кожону көрсө коркутат,
Бир сабада кымызды,
Колуна берсе бир жутат"¹.

Эпизоддогу көрүнүп тургандай сюжеттик окуялар Сагымбайда кеңири планда берилип, абдан деталдаштырылган. "Манас" эпосунун түштүк варианттарында (буга чейин жазылып алынган абалы боюнча) окуялар өтө кыска түрдө кездешет. Бирок ошондой болсо да, түштүк варианттар башынан эле ушундай кыска түрүндө жаралган дегенге жатпайт. Бул көрүнүштүн өзүнүн объективдүү, субъективдүү себептери бар. Кыргызстандын түштүгүндө манасчылык өнөр түндүктөгүдөй эле өз учурунда кеңири түрдө өнүккөн болуу керек. Муну институттун кол жазмалар фондусундагы эпостун түштүк варианттары жана үзүндүлөрү далилдеп турат. Түштүктө ошол кырдаалдагы ар түрдүү социалдык-экономикалык шартка байланыштуу манасчылык өнөр солгундай баштаган. Мурда кеңири айтылып келген эпостун сюжети акырындык менен өзүнүн салттык өзгөчөлүктөрүнөн айрыла баштаган. Түштүктөгү чоң залкар манасчылар Чонду, Чоодан, Шаймерден, Эшимбек, Сейдалы, Токтаалы өндүүлөрдүн катары суюла баштаганда манасчылык өнөрүн улагандар бирин-серин калып, акырындык менен манасчылык традиция жоюла баштаган. Сакталып калган "Манас" эпосунан үзүндүлөр биздин оюбузча бир мезгилде кеңири таралган "Манастын" сюжетинин үзүндүлөрү, кичинекей гана бирин-серин көрүнүштөрү.

Манастын Накылайга күйөөлөп барышы жөнүндөгү үзүндүнү кагазга түшүрүп жатып Ыбырайым Абдырахманов: "Сагымбайдын вариантында "Манас" күйөөлөп барганда Каныкей шамшар менен билекке сайып, айыбына Каракан кырк чорого кырк кыз берет. Накылайдын Манаска карата катуу сөздөр айткандыгы нагыз Сагымбайдыкына окшойт. Шоорук кан менен Кара кан экөө да, Орто Азияда болгондуктан түндүктөгү кыргыздарга караганда, түштүктөгү кыргыздардын айткандары чындыкка жакын болсо керек. Сагымбайдыкы менен түштүктөгү манасчылардыкы бул окуяларда биргелешип отургандыктарын көрөбүз"¹, - деп өз оюн калтырган.

Фольклорист Ы.Абдырахмановдун "Түштүктөгү кыргыздардын айткандары чындыкка жакын болсо керек", дегени менимче архаикалык мотивдердин сакталган-дыгын, эски байыркы манасчылык традициясын салттуу улантып келаткандыгын белгилейин десе керек. Анткени,

түндүктөгү манасчылар эпосту өздөрү жашаган доорго, мезгилге үндөштүргөнүн байкоого болот.

Айтуучу Матисак Акбаевдин үзүндүлөрүндө Жакып кан менен Чыйырды 70-80 жашка чейин перзент көрбөйт деп башталат. Баланын жытын сагынып, анын айынан алар күнү-түн кудайдан зарлап тилеп-сурап, мазарга түнөп, мал союп сыйынат. Натыйжада арбактардын колдоосу менен Чыйырдынын көптөн күткөн тилеги орундалып, боюна бүтөт. Эпостун башка варианттарынан айырмаланып, бул үзүндүдө Чыйырды бир уул, бир кыз төрөйт. Үзүндүдө жаңы төрөлгөн балдарга ат коюу расмисин дүйнөлүк мифтерге мүнөздүү болгон Кыдыр-Ата коет. Ат коюуга (жаңы төрөлгөн балага ысым берүү) келаткан эл: "Эми кандай ылайыктуу ысым табабыз", -деп кайгырып чогулуп турганда, "пастак бойлуу боз аты бар адам айтты!Үч күндөн бери каттайсыздар неме габиниздер бар. Эгерде габинар болсо айтынар, -деди. Анда эл туруп: "Жакыпкан төрө ажыга кетип калды, зайыбы бир уул, бир кыз тууду, ушуга ат кой деп келип жлтышат. Аксакал кер мурутту карады. Эч ким ат кое албады", - деди. Мында баягы адам: "уулунуз аты - жаш Манас, Кан Ногойго баш Манас, карындашы Калдыргач болсун, - деп айтып көздөп кайым болду"¹.

Жаңы төрөлгөн наристеге ысым берүү салты - дүйнөлүк легенда, миф, фольклористикада кеңири таралган мотивдерден."Манас" эпосунун түндүк варианттарында болочок баатырдын жалгыз төрөлгөнү айтылат. Бул мотивдин унутулуп, кыскарып айтылышы түндүк варианттарга мүнөздүү. Анткени, Сагымбай менен Саякбайда жомоктук-мифтик ыкмалар кээ бир учурларда реалдуу ыкмалар аркылуу алмашканын көрөбүз. Мындан эпостун сюжети кандайдыр жаңыланганын жана белгилүү даражада өзгөргөнүн байкоого болот.

Дүйнөлүк фольклордун тархында эки бала төрөлгөнү жөнүндөгү мотивдер көп кездешет. Мисалы В.М.Жирмунскийдин шорс жомокторундагы эки баланын (эгиз баланын) төрөлүшү тууралуу минтип жазганы бар: "Объяснение чудесного зачатия вмешательством божественного покровителя может быть в различной степени ясным в зависимости от большей или меньшей отчетливости лежавших в его основе мифологических представлений. Так, в вышеприведенной шорской сказке "Алтын-Тойчи и Алтын-Тана" дети-близнецы посланы без-детным старикам, "добрыми духами", "незаконнорожденные сыновья" жака Мергена в алтайской сказке "дарованы" женщина богом Бурыл-Бурханом. В ряде других алтайских богатырских сказок будущий герой посылается бездетным старикам-родителям по их молитве "тремя курбустанами" ("Үч Курбустану"). В сказке "Ак-Би" бездетный старик-отец по совету жены сам подымается на небо к Үч-Курбустану просить у него "детской воды" (бала-су), т.е. магического оплодотворяющего напитка. Он приезжает к трем бурканам, обращается к ним с молитвой, и старый буркан возвешает ему рождение трех сыновей"¹. Бул дүйнөлүк традиция-боордош элдин фольклорунда көп жолугат.

Ушундай эгиз бала төрөлүү традициясы боордош казак жомокторунда да кезигет. Мисалы "Алеуко-баатыр" баатырдык жомогунда "Алеко-баатырдын" Баба-Токтынын бейитинде жакшы ниет кылып, кудайдан бала тилейт.

Түш көрүп, түшүндө башына ак селде оронгон сыйкырдуу киши келип: "Баатыр, кудайым сага бир уул, бир кыз берет, чүрпөлөрүң төрөлгөндө мен өзүм аларга татыктуу ысым коюп берем, - деп көздөн кайым болот. Сыйкырдуу кишинин айтканы келип, туптуура он ай, он күндөн кийин баатырдын аялы бир уул, бир кыз төрөйт. Алеуко-баатыр элди чогултуп: "Кимде ким жаңы төрөлгөн чүрпөлөргө татыктуу ысым кое алса, эки аттын башындай алтын менен сыйланат", - деп жар салат. Эл нары ойлоп, бери ойлоп тынчы кете баштайт. Ошол учурда капыстан эшекке куржун салып минген башында ак селдеси бар дубана пайда болуп: "Эгерде балдарга мен татыктуу ат коюп берсем, алтынды мага бересиңби?", - дейт. Алеуко-баатыр "берем" деп шыр жооп берет. Анда дубана: "уулдун бетин ачып, Орок-Баатыр, кыздын бетин ачып көрүп Карлыгач болсун" - деп бата берип, аттын башындай болгон эки алтынды алып кете берет. Ошондо топтолгон эл топурап: Эмне, мындай ысымды биз деле айтмакпыз, ошону үчүн алтынды дубанага бербей алып калалы", - деп дубананын артынан кууп жөнөйт. Эл дубананы кууп жакындай бергенде ал эшегин түртүп жиберип, эшеги менен кошо көздөн кайым болот. Көрсө, бул дубана өзү - Кыдыр-Ата Баба-Токто-Шам-Азиз тура. Эгиз баланын ысым берилишине бээ союлуп, той өткөрүлөт.

Эгиз баланын төрөлүшү жөнүндөгү мотив сюжеттерди Алтай элинин "Хан-Мерген" жомогунан (Кыс-Мерген менен Кумалактын төрөлүшү) көрөбүз. Мындан башка дүйнөлүк жомок эпостордогу наристе төрөлгөндө ысым берүү расмисин кадимки Кыдыр-Ата Бурыл-Буркан аткарат.

Хакас элинин "Ак-Кан жана Айдөлөй-Мерген" жомокторунда жана өзбек элинин Алпамышында эгиз баланын төрөлүү традициялары бар экени белгилүү. Эпос жомоктордогу бир уул, бир кыздын төрөлүшүндөгү кыздын ээлеген орду жөнүндө сөз болгондо-алар дайыма бири-бирине жардам берген, ар кандай кокустуктардан баатырды куткарууга шарт түзгөн, баатырдык мотив сюжеттерди камтыгандыгын белгилеп кетүү зарыл. Деги эле эгиз баланын төрөлүү салты дүйнөлүк фольклордо өзүнчө бир традиция катары өнүгүп калыптанганын көрөбүз. Мына ошол традиция кыргыз эпосторунда да сакталган. Муну "Манас" эпосунун түштүк варианттары далилдейт. Демек, бул традиция эзелтен бери эле дүйнөлүк эпос жомоктордо жашап келаткан традиция. Ушундан улам эпостун түштүк варианттарында дүйнөлүк мифтерге үзгандык мотив, традициялар, архаикалык катмарлар көбүрөөк сакталган деп айтууга болот. Түркий эпосторун изилдөө жүргүзгөн эмгектеринде В.М.Жирмунскийдин минтип айтканы бар: "В богатырских сказках тюркоязычных народов Сибири (алтайцев, шорцев, хакасов и др). богатырь, обычно сын бездетных старика и старухи, достигших семидесяти, восьмидесяти, иногда станет. Обстоятельства чудесного рождения долгожданного наследника не всегда одинаково ясны. Участие отца для рождения младенца как будто не нужно: отец уезжает в далекую, иногда долголетнюю поездку, в поход против врага чаще всего по собственному желанию или по совету жанына продолжительную охоту. Последний мотив закрепляется и может быть, основан не обычае, не только богатырской сказке, но также в позднейшем героическом эпосе и народном романе ("Алпамыш", Фазила Юлдашева, "Козы-Корпеш", "Тахир и Зухра" и др. Когда будущей матери богатыря наступает время рожать, ее супруг неизменно уезжает на охоту: возвращающемся спешат сообщить "добрую весть" и получить награду "сүйүнчү"¹.

Белгилүү окумуштуунун жогорудагы ойлорун эпостордогу, жомоктордогу мотив, сюжеттер бекемдеп турат. Себеби, баатырдык эпостордо карыганда перзенттүү болуу, ал перзенттин өз айлы, же жалпы эли ошол шартта кандайдыр бир баатыр уулга муктаж болуп турган мезгилде туулгандыгы дүйнөлүк мифтер, эпостордогу негизги мотивдерден экени талашсыз. Баатырдык эпостордо эгиз баланын төрөлүшү жөнүндөгү мотивдерди дүйнөлүк эпостордун мисалында карап көрдүк. Мына ушул мотивдердин эпостун түштүк варианттарында сакталып келатышы же дүйнөлүк мындай традициялардын ушул күнгө чейин жашап келгендиги реалдуу көрүнүштөрдөн. Муну биздин муунга жеткирген албетте, түштүктөгү манасчылар, семетейчилер, информаторлор.

Мисалы, Чоодан, Шаймерден, Сейдалы, Токтаалы, Анарбай, Эшимбек, Төрө Мамытов, Жаныбай Кожеков өңдүүлөрдүн өзүнчө бир жоон тобун түзгөн манасчы-семетейчи-информаторлордун ысымдарын атоого болот. Эгиз балдардын төрөлүшү жөнүндөгү мотивдер гректердин жомок-легендаларында да кездешет. Бул тууралуу англиялык окумуштуу Э.Б.Тайлордун: «Греческая легенда о братьях-близнецах Данае и Эгипте, родоначальниках народов данаев, или гомеровских греков и египте, родоначальниках народов данаев, или гомеровских греков и египтян представляет определенную, хотя и несостоятельную этнологическую теорию. Экономический миф об Эллине, этом олицетворению народа эллинов, представляет собой другое, более разумное этнологическое свидетельство о родстве четырех великих истоков греческого народа. У эллина, рассказывает он, было три сына: Дол, Дор, и Ксут. От первых двух получили свои названия эолицы и дорийцы, третий же имел двух сыновей - Акея и Иона, имена которых были унаследованы ахейцами и ионийцами, убеждение лидийцев, и карийцев в их национальной родстве ясно выражено и в генеалогии Герота, который признает их происхождение от трех братьев - Лида, Миза и Кара. Персидская легенда о Феридуне и его трех сыновьях - Ирем, Туре и Сельме - различает две народности, иранцев и туранцев, т.е. персов и татар",¹ -деп жазганын эске түшүрсөк жетиштүү.

Биздин замандын 630-жылдары эле түштүк түрк каганатынын уруулары менен башка көптөгөн уруулардын ортосунда майда барат кагылышуулар болуп турганы тарых барактарынан белгилүү. Бул жөнүндө окумуштуу А.Г.Малявкин мындай деп жазган: "В. 630-г Восточнотүркский каганат ни у кого не вызывает сомнений. Часть его страшное поражение, тяжелейшие последствия которого ни у кого не вызывает сомнений. Часть его населения и прежде всего, тюрки туцзюе: каптулировала перед танскими войсками, попал в плен и глава государства каган сели. Мы вправе говорить о прекращении существования единого централизованного государства, распавшегося на части. Сильнее всего пострадала юго-восточная часть каганата, где

после крушения в 642 г. сеяньто-уйгурской коалиции и гибели в 646 г. сеяньто по степи остались ночевать разрозненные небольшие группы кочевников, по-видимому к разным родоплеменным объединениям. Они уже представляли угрозы империи Тан. Население западной половины каганата продолжала вести борьбу"¹. Демек, уйгурлар менен түрк каганатынын урууларынын (кыргыздар) ортосунда мурунтан эле ар кандай кагылышуулар болуп келген деген ойдун пайда болушуна жогорудагы эмгектеги мисалдар далил боло алат. Ошондон улам "Манас" эпосунун түштүк варианттарында сакталып калган (информатор Н. Искендеров). Манастын уйгурлар менен болгон кагылышуулары жөнүндөгү мотивдер байыркы архаикалык мотивдерден болууга мүмкүн. Себеби, эпостогу Манастын уйгурлар менен урушу тарыхтагы айрым окумуштуулардын божомол айткан ойлорун толуктагансыйт. Мисалы, окумуштуу А.Г.Малявкиндин "Уйгурские государства в IX-XII вв", деген эмгегинде ошол мезгилдеги уруулардын, хандардын ортосундагы кагылышуулар жөнүндө, алардын өз эли, уруусунун кызыкчылыгын көздөөлөрү тууралуу кызыктуу баян этет. Окумуштуу IX кылымдын биринчи жарымында Борбордук Азиянын түштүк бөлүгүндөгү абалы, андагы каганаттардын чачырандылыгы жөнүндө айтат. Аталган эмгектин биринчи бөлүгүндө: "Однако вторая часть события - разгром уйгуров кыргызами в 814-846 годах или поголовное истребление калмыков" затронули сравнительно небольшие территорий к тому же они были ограничены во времени-все свершилось почти мгновенно, хотя предпосылки трагедий закладывались исподволь:

Было ограниченным и число людей, вовлеченных в эти катаклизмы в обоих случаях подвергшихся нападению на считывалось не более чем.по 500 тыс. чел.,определенная доля их погибла, отражая нашествие кыргызов, но все же основная часть сумело уйти из под удара и откочевать в другие районы, Кыргызы удовлетворившись разгромом каганата, не предпринимали серьезных попыток расширить свою агрессию,- деп кыргыздардын уйгурларды талкалашы тууралуу кабар берилет.

Демек, ошол мезгилдеги окуяларды окумуштуу баяндаган учурлар менен информатор Н.Искендеров айткан эпостогу үзүндүдөгү окшоштуктар жөн эле айтылып, же жазылып калган көрүнүштөр эмес. Себеби, белгилүү окумуштуу, профессор Р.З.Кыдырбаева белгилегендей² эпостун түштүк вариант-үзүндүлөрүндө байыркы архаикалык мотивдер, сюжеттер сакталып келгендигин танууга болбойт.

Эпостун түштүк варианттарында өзүнчө түштүккө мүнөздүү көп өзгөчөлүктөр бар. Ал өзгөчөлүктөр кыска үзүндүлөрдөн башталат. Мына ошол кыскарып айтылган-(убагында жазылбай калган) эпостогу үзүндүлөр Манастын башатына алып барат.

Окумуштуу А.Г.Малявкиндин уйгурлардын тагдыры жөнүндө да айтып келип, мындайча жазганы бар: "Создается впечатление, что каганат распался на ряд самостоятельных частей, по родоплеменному признаку, которые независимо одна от другой спасались от нашествия кыргызов. В дальнейшей судьбе уйгуров не играли никакой роли группы, продвигавшиеся в северо-восточном направлении в район забайкалья, в страну шивей, а также в восточном направлении на территории, контролируемые киданиями. Это, очевидно были очень, небольшие группы и о нам ничего неизвестно, нет сведений и об уйгурах, оставшихся на территориях, захваченных кыргызами"¹. Жогоруда окумуштуу айткандай ошол шартта уруу-уруу болуп эл бири-биринен кайсы бир күчтөр аркылуу коргонуп жашап келген. Ар бир уруунун, элдин ошол шарттагы кырдаалга жараша ой-тилеги болгон. Алар өз элин-жерин коргой ала турган күчкө эгедер баатырлардын (инсандын) жаралышын самашкан. Манас кыргыз эли үчүн дал ушундай баатырдык эпостордон. Эпостон элдин ой-мүдөөсүн, тилегин, салтын, үрп-адатын көрөбүз.

Элдик эпикалык мурасты изилдөөчүлөрдүн дээрлик баары тең эле байыртан бери жашап келеткан элдик оозеки чыгарманын (поэзиянын) салттуу үлгүлөрүнүн нукура көрөңгөсү түзүп туган анын калыптанган поэтикалык ыкмаларын үйрөнүүдө жана таанып билүүдө, илимий изилдөө иштеринде теңдешсиз материалдарды өз ичине камтыган адабий мурастын маанисин бир ооздон баса белгилеп келатышат. Эпостун түштүк варианттары да, башка варианттардай эле түптүү кыргыз элинин каада салтын, ой-санаасы, тилеги тууралуу терең маалымат берала турган өзүнчө бир көркөм дүйнө.

Р.З.Кыдырбаева: "Арханчен и мотив борьбы молодого Манаса на Алтае с врагами: Нескарой, Джолоем, Нукер дөө, с укгурами (информатор Насыр Искендеров). Известно, что у северных

вариантах подобный мотив борьбы Манаса с уйгурами почти полностью затушеван, а в южной версии он бытовал. В связи с этим правомерен вопрос, не является ли это сохранившийся мотив эпоса отголоском реальной борьбы древних кыргызов с уйгурами еще во времена тюркского каганата? Несколько, своеобразно и поэтика эпоса. Она почти полностью построена на параллельных противопоставлениях и на обязательном конечном рефрентавтологий. Эти факты тоже говорят за то, что южные варианты более архаичны, они сохранили и в поэтике наиболее характерные для дронного эпоса приемы"¹, - деп белгилейт.

Негизинен бул үзүндү эки чакан бөлүмдөн турат. Биричи: Манастын туулуп өскөн Алтайдагы окуялары, Эсенкан баштаган калмак баатырлары Нескара, Жолой, Нүкөр дөө, жана уйгурлардын Манаска кол салышы, Манастын алардын мизин кайтарганы. Экинчи Манастын Орто Азиядагы окуялары: Колонизатор Алооке канды кууганы, өздөрү кол салган Шоорук хан, Акун хандарды жошутушуп азган-тозгон элди Ата Мекен конушуна кондуруп, уруу башчыларынын шайлангандыктары тууралуу, Манастын бардык иштерин адилеттик түрдө берген. Алмамбеттин дин талашып келбестен, хандардан жол талашып, элдин укугун ойлоп келгендигин кийинки доорго ылайыктап жанаштырган. Мындан манасчы информаторлордун өздөрү айткан вариант-үзүндүлөрдү учурга жараша улам толуктап айтып келгендигин көрөбүз.

Манасчы Б.Султановдун вариантындагы Манастын балалык чагы жана анын Накылайга үйлөнүүсү жөнүндөгү эпизоддор да, кызыктуу. Манастын Накылайга күйөөлөп барышы, баатырдын шамшардан колуна жарат алышы түндүк варианттарда да (С.Орозбаковдо) бар. Эпостун түштүк вариантында Манас күйөөлөп барганда Накылай шамшар сайса, түндүк вариантта Каныкей саят.

Баатырдын күйөөлөп барган кезинде Каныкей жактырбай: (Сагымбайда):

"Атамдын үйүн булгабай,

Азыр кетип жөнөгүн!

Азыр чыгып кетпесең,

Анык сенин өлөрүң"¹ - деп колуна шамшар алып камданат. Ушул эле мотив айтуучу Б.

Султановдо төмөндөгүчө берилет:

"Бөрү жүрбөс бөскө жол,

Бөскөлөй баскан ким болду?

Түлкү жүрбөс түмөн жол,

Түндөлөй баскан ким болду?

Жалгыз аттын сокмок жол

Жара баскан ким болду?"².

Бул үзүндүдө Накылай Манасты теңине албаганга чейин барат. Анда Манас ачууланып "бардыгын кырып Манасың Накыл", - дейт. Баатырдын айтканына Накылай-дын ачуусу келип ак илбирс шамшар билекке саят. Каарданган Манас Шоорук канды чапмакчы болгондо Накылай:

Караңгыда билбепмин,

Назарыма илбепмин!

Али хам болсо кайтыңчы Манас!

Ойноп бир айткан габимди,

Оңдоп бир кыйык албаңчы Манас!

Ат сыноо бир болот Манас

Эр сыноо миң болот Манас!

Миң сыноонун бири го.

Аккула сиздин агаңыз

Шилоокер биздин жеңебиз.

Буга-бугана олжо

Өзүңүзгө өзүмүз олжо

Кырк жигитке кырк кыз олжо"¹, - деп суранат.

Ал эми Сагымбайдын вариантынын ушул эпизодунда Каныкей чырды көбөйтүүнүн аракетин күчөтөт, эки варианттагы сюжеттик салыштыруулар болочок жардын Манаска болгон мамилесин көрсөтүп турат. Белгилүү фольклорист Р. З. Кыдырбаева; "Мотив ранения Манаса кинжалом в руку в северных связан с именем Каныкей, тогда как в южных - с Накылай. Видимо в сюжетной мотивировке эпоса произошла смешение более древнего

мотива Накылай - Манас. На юге этот древний мотив бытовал еще первоначальном варианте, тогда как на севере он успел уже трансформироваться!², - деп жазат.

Демек, белгилүү окумуштуунун жогорудагы ой-пикирине толук кошулууга негиз бар. Себеби, Сагымбай, Саякбайда окуялар мүмкүн болушунча реалдаштырылып берилет. Ал эми түндүктөгү манасчылар эски мотивдерге өздөрүнүн индивидуалдык ыксаларын колдонуштан тартынган эмес.

"Манас" эпосунун түштүк варианттары тууралуу сөз кылганда памирдик кыргыздардагы "Манасты" эске албай кое албайбыз. Себеби, памирдик кыргыздар да, Манасты аздектеп айтып, муундан-муунга жеткирип олтурат. Француз түркологу, окумуштуу Реми Дор "Манастын Памирдеги үзүндүсүн" 1973-жылы Ооганстандагы памирдик кыргыздардан жазып алган. Ал жер Манас эпосу жаралган жерлердин эң түштүк чеги экени талашсыз. Манасчы Ашым Афез уулу Памирдин чыгыш тарабындагы "Зор-Көл" деген көл боюндагы жайлоону ээлеген Осмон Ажынын айлында жашаган. Ал Осмон ажынын малчысы болгон. Ашым Афез уулу Памирдеги кесек уруусунун кызыл-аяк уругунан. Ооганстандагы кыргыздардын көпчүлүгү кесек уруусун түзөт. Ашым Афез "Манастан" башка да "Көрүүлүнү" айткан.

Ашым бала чакта эле Манасты памирлик жердеши өмөрбай аксакалдан үйрөнгөн. Реми Дор жазып алган "Манастан" үзүндү негизинен беш сюжеттик бирдиктен туруп, 616 ыр жолду түзөт. Информатор окуяны баяндоодон диалогдук речке өткөн жерде гана ырдын ыргагы өзгөрүлбөсө, айтылып жаткан ырдын ыргактары так, бир калыпта айтылып, жүрүп олтурат. Үзүндүдөгү ыр саптар жөнүндө Реми Дор: "Мен жазып алган үзүндү негизинен беш сюжеттик бирдиктен турат. Андагы ыр саптары тогуз муундан турат (5-4) да, түрк элдердин оозеки поэзиясына эң эле мүнөздүү болгон негизги муун-санакты бир аз чое (кошо) созуу менен (төрт муун-байламта: үч муун-байламта) өзүнчө формага эгедер. Ырдын ыргагы тыкан, так, бир калыпта гана айтылып жүрүп олтурат. Окуяны баяндоодон диалогдук речке өткөн жерде гана (а деп эки жолу гана) ырдын ыргагы өзгөрүлө түшөт. Бул өзү кыргыз акынынын адаттагы ыкмасы экени байкалат!¹, - деп жазат.

Үзүндүдөгү ыр-жолдордон байкалып тургандай эпос комуздун коштоосу менен аткарылбайт. Залкар манасчылар Сагымбай Орозбаков, Каралаев Саякбайдын айткан варианттарындагы шыр уйкаштар да сакталат үзүндүдө. Үзүндүдөгү алгачкы эпизодду ала турган болсок, ал өзү негедир обочолонуп, калган тексттерден бөлүнүп, өзүнчө бир бүтүн тургансыйт. Өзүнчө бир бүтүндүктү түзүп, бүкүлү ойду баяндаган ыр саптар окууга жеңил келип, ойду түшүндүрүүгө өбөлгө түзүп турат. Информаторлордун эң мыкты билгенине караганда ушул эпизодду ал көп жолу угуп айтып жүрсө керек. Себеби, айтылган ыр-саптар шыр кетип, окуя таамай сүрөттөлөт.

Эпизоддогу окуя эң эле жөнөкөй маанайда башталат: тээ ыраактан келаткан бейтааныш жалгыз адамды бир кыз бир чети кызыга, бир чети чочулай карап турат. "Бул өзү ким болду экен?" деген суроого жооп таба албайт. "Ким экен?" деген - күдүк ойдун текстте рефрен катары улам-улам кайталанышы, угуп олтурган адамды тажатып жибере тургансып көрүнөт, бирок, ошондой болсо да, ошого карама-каршы контрастуу сүрөттөөнү абдан кылдат коюп, ырчы бул боз үйгө шыр жүрүш менен келаткан агчандын кыймылын эриш- аркак баяндап ширелешпирет. Жалгыз атчан жоокердин шыр жүрүшү, баатырдагы, өкүмдүгү, жорук-жосуну, анын эл өкүмдары, журт башчысы экенинен кабардар кылса, өзүнүн кебете-кешпири, бой-сымбаты келишкен жаш жигит экенин көз ирмебей тиктеп турган кыз жазбай баамдайт. Мына ошондо гана барып, кыз жигиттин Манас экенин байкайт. Текстте Манас өзү да, кыздын ошол оюн кайра кайталап ырастайт. Үзүндүдөгү мындай кайталоо элдик оозеки чыгармачылыктын импровизатордун түрлөрүндө айтуучу андан аркы текстти даярдап алууга мүмкүндүк берген эң кеңири колдонулган поэтикалык кайталоо ыкмасы болуп саналат. Манастын бул эпизоддо кыздын ата-энесине алардын кызына келген жигит катары кайрылганын көрөбүз. Демек, Манастын бул жолку келиши кызга мурдагы эле күйөөлөп жүргөн көрүнүш катары байкалат.

Кыргыздардын эпикалык каармандарынын дээрлик көпчүлүгүндө баатырлар кайда барбасын шыр жүрүп, өктөм сүйлөп, өзүнүн баатырдык көөдөнүн сактайт. Жогорудагы эпизоддо да, баатыр өз жеринде жүргөндөгүдөй өзүн эркин сезгени байкалат. Манастын ушул эпизоддо жаңылыштык кетиргени айтылат. Ал күйөөлөп барган болочок аялына тийише баштайт. Көрсө Манастын күйөөлөп барган колуктусу жөнөкөй гана бир кол кайрууну билбеген, өзүн коргой албаган

кыздардан эмес, тескерисинче кыргыздын чыныгы баатыр кыздарынан тура. Памирдик манасчыда башка варианттарга караганда ушул эпизод бир топ кеңири сүрөттөлгөн. Бирок ошондой болсо да, түпкүлүгүндө Радлов жазып алган варианттар менен үндөшүп турганын байкоо кыйын эмес.

Манастын Карабөрк менен Акылай аттуу эки аялы бар. Алар уруш-талаш аркылуу казаттан олжого алынып келинген. Салт боюнча кудалашып, той берип алган аялдардан эмес. Ошол себептүү Манас каада-салт жасап, кудалашып күйөөлөп барып, той берип үйлөнүүнү алдына максат кылат. Ал адегенде эле Каныкейге жолугуп, жактырып калат. Манас жашыруун келип: кыздын үйүнө кирип, анын колунан даам татып олтурат, кызга тийишип, кучактай баштайт. Ошондо Каныкейдин ачуусу келип бычагын алып, Манаска тап берип мындай дейт:

"Атакем Темир кандын,
Ат байлабас акырга,
Ат байлаган ким элең?
Камчы илбес каалга.
Камчы илген ким элең?
Куш кондурбас туурга,
Куш кондурган ким элең?
Аягымда сары бал
Татып өткөн ким элең?
Байтал бээнин бал кымыз
Суусап жуткан ким элең?"¹.

Ошондо баатыр: "Бул мен, Манасмын" деп жооп берет. Мына ушундай эле мотивди "Эр Төштүк" эпосунан да, жолуктурууга болот.

Төштүк уктап жаткан Бактөрө баатыр кыздыкына келип кымыз ичет. Кымызга кызыган неме уйкудагы кыздын койнуна кирмек болуп, чечиндире баштаганда кыз тура калып:

"Аягымда сары бал
Алып төккөн ким эле?
Баш жагымда суюк бал
Суусунга жуткан ким эле?
Он эки түймө он топчу
Чыгарып койгон ким эле?"¹ - дейт.

"Ат байлабас акырга ат байлаган, илбес жерге илген, кондурбас туурга кондурган", "аягымда сары бал, алып өткөн ким, суусунга жуткан ким эле?", "түймө-точу чечкин ким?" деген каада салт сөздөрү, шексиз, байыртан келаткан үйлөнүү тоюнун түйүндөгү жигит менен колуктусунун ритуалдык жөрөлгөлөрүнүн көркөм чагылдырылышынын көрүнүшү. Албетте, мындай жөрөлгөлөр башка кошкондордун болочок жашоосунда үй-бүлөдө өйдө-төмөн мамилелердин болбосуна шарт түзөт. Бул үзүндүдө Кыргызстандын түндүгүнөн жазылып алынган варианттарда кездешпеген мотивдер бар. Анда Манастын күйөөлөп келгенин тамашага айландырып Шилевкан аттуу кыз айтыша байшайт. Ага жооп кылып Манас да, кайым айтышат:

Шилевкан:
"Шуну менин эй токойдон а,
Этеги пешин эй илдирбей йа,
Шүңүп өткөн эй ким экен а?
Атакем жалгыз аттын эй сокмок из а,
Жазбай келген эй ким экен а?
Атакем-сай-сай бир кечү дей, сай көчү,

Сайрандай кечкен эй ким экен" а?" -деп келип, кадимки Кыргызстандын түштүгүндөгү "Манас" эпосунун вариант-үзүндүлөрүндөгү айтылган ыр саптар

памирлик кыргыздардын тили менен ырдалганын көрөбү. Мисалы:

Шилевкан:

"Он рупийа дей он топчуну,
Оңолбой чечкен эй ким экен а?
Сан рупийа дей сан топчуну,
Санабай чечкен эй ким экен а?
Сурайылдай эй боюма йа,
Бой теңеген эй ким экен а?
Анардай аппак эй этиме йа,
Эт теңеген эй ким экен а?
Анардай кызыл эй бетиме йа,
Бет теңеген эй ким экен а?
Карагаттай көзүмө йа,
Көз теңеген эй ким экен?
Канттан ширин эй сөзүмө йа,
Сөз теңеген эй ким экен а?"¹
Буга жооп иретинде Манас төмөндөгүчө ырдайт:

"Он рупийа дей он топчуну,
Онодой чечкен эй Манасың а.
Сан рупийа дей сан топчуну,
Санабай чечкен эй Манасың а.
Сурайылдай эй боюңа йа,
Бой теңеген эй Манасың а.
Анардай аппак эй этиңе йа,
Эт теңеген эй Манасың а.
Анардай кызыл эй бетиңе йа,

Бет теңеген эй Манасың а".²

Анда Шилевкан Манасты теңсинтпей, төмөндөгү ыр-саптарды айтат:

"Теңдеп бир теңдеп эй отун ал Манас а,
Теңтушуң таап эй катын ал Манас а.
Текечер мүйүз эй тең эмес Манас а,
Сенин бир теңиң эй мен эмес Манас а,
Менин бир теңим сен эмес Манас а.
Курлап бир курлап эй отун ал Манас а,
Курдашын таап эй катын ал Манас а.
Кулжачар мүйүз эй куп эмес Манас а,
Курдашым менин эй сен эмес Манас а"¹.

Ошонтип, жогорудай кайым айтыштар улам барган сайын күчөп. Манасты итке, койго теңеп мазактап, Шилавкан баатырдын намысына өтө катуу тийип, анын көңүлүнө бүлүк салат.

"Кет дегенде дей ит кетет, Манас а,
Иттен бир жаман эй экенсиң, Манас а.
Кош дегенде дей кой кетет, Манас а,
Койдон бир жаман эй экенсиң Манас а"².

Памирдик кыргыздардын Манасындагы мындай кайым айтышуулар окумуштуу Н.А.Кисляков тарабынан изилденген "Очерки по истории семьи и браке у народов Средней Азии" (Орто Азия элдеринин үй-бүлө жана никелешүү жөрөлгөлөрүнүн тарыхынын очерктери"³ деген эмгегиндеги жигиттин кыздын айылына күйөөлөп кели-шиндеги кыз оюнда айтылган кайым айтышка үндөшүп турат. Ушундай кызыктуу салт, үрп-адаттарды сүрөттөгөн эпизоддор, жогорудагыдай кайым айтышуулар эпостун түндүк варианттарында кездешпейт.

Манасчы Сагымбайдын вариантында Алмамбеттин кеңеши аркылуу Манас үйлөнүү жөнүндө кам көрөт да,

атасы кан Жакыпка доомат коет. Албетте, буга чейин Шоорук ханды жеңип, тартууга Накылайды

алган. Кан Жакып аттанып чыгып, Атемирге барып Каныкейди (Санирабийганы) кудалап алуу жөнүндө сөз кылат.

Атемир өзүнүн жан жөкөрлөрүн жыйнап масилеттешет, Кудалашкандан кийин мал-жанын жыйнап, жигиттерин ээрчитип, Манас кыздын айылына келет. Каныкей өргөөсүндө жатканда Манас кирип, өз оюн айтат. Кыз адегенде айнып, өзүн коргогон болуп колуна бычак алган болот. Натыйжада экөө айтышып, Манастын колу бычакка тийип чийилип кетет. Ал төмөндөгүдөй берилет:

«Атамдын үйүн булгабай
Азыр кетип жөнөгүн!
Азыр чыгып кетпесең,
Анык сенин өлөрүң!
Айтып аны кан кызы,
Атемирдин жалгызы
Алды канжар колунда,
Ачуусу келди Манастын,
Кара жанын байланды
Кас ажалдын жолуна
Кан баласын бир муштап
Канжар туткан колуна»¹.

Ушул эле эпизод памирдик кыргыздардын Манасында да бар. Бирок бул вариантта бычак сайган Каныкей эмес, Шилевкан аттуу кыз экени айтылат. Бул жөнүндө Реми Дор мындай деп жазат: «Бул персонаж «Манастын» башка варианттарында жок. Аттын этимологиясын «шиле» (перемешатн, устранить), же «карап шиле», «шилге» (түрк тилдеринин көпчүлүгүнө кеңири тараган) этиштери менен адам атын жасоочу «кан-хан» мүчөсүнүн жалгашуусуна такоого болот. «Хан» - болсо айрыкча ак сөөктөрдүн тукумунан чыккан кыздардын

атына жалгануучу өзүнчө эле бир атактуу, кадырлуу Эпитет. Маселен, Кокон хандыгын 1808-жылдан 1816-жылга чейин бийлеген, Алим хандын кыздарынын аттары Айымкан, Улуккан, Аптапкан аталган. Ал эми Ооган памириндеги Рахманкул хандын тун уулу Увахилдин токолу - Зебекан ж.у. б.с.

«Шилевкандын атындагы «каргап шилеген» дегендей терс мүнөздөмө деле бизди тетири ойго салбашы керек. Бир чети бул маселе түрк-монгол элдерине кеңири таралган ырасми - балдарга көз тийбесин деп ар түрдүү тескери маанилүү аттарды кое берүү салты менен да түшүндүрүлөт. Бул үзүндүдө эпостун каарманынын аты так ошондой аталып калган. Ошондуктан анын атынан терс мүнөздөмөнү көрүүгө болбойт. Тескерисинче бул каарман кыздын аты-затына төп келишип, кандай гана болбосун ариетин, намыс арын коргоп калууга жарамдуу өткүр, курч, батыл ургаачынын образы түзүлүп турат. Ошону үчүн Шилевкан өз атына шайкеш иш кылат да, бирөө катылары менен анын катыгын берет»¹.

Ошондой болсо да, Шилевкандын образынын сүрөттөлүшүндө чекиликтер бар. Анткени, үзүндүдө адеп башында Манас күйөөлөп келген кыз катары сүрөттөлөт да, эпизоддун орто ченине жеткенде (309-316-саптарда) ал Накылайдын жеңеси катары сүрөттөлүп, заматта эле Ак Курткага күйөөгө берүү тууралуу сөз жүрөт. Менимче, эпизоддун ушул жеринде айтуучу тарабынан кандайдыр бир жаңылыштык кеткенби деген ой туулат. Себеби, үзүндүнүн башталышында каармандын аты (Каныкейдин) унутулуп калып, бирок ага бир топ окшош, жакыныраак экинчи аял каармандын ысмын айта калгандай туюлуп кетет окуган адамга.

Манастын өзү жана кырк чоросу менен тааныштырган эпизодду үзүндүнүн экинчи бөлүгүнөн окуйбуз. Мурдагы бизге белгилүү болгон варианттардан өзгөчөлөнүп бул жерде чоролор оң мааниде эмес терс мааниде эпитеттер коштолуп айтылат да, окуянын жүрүшүндө алар ошол аныктамага төп келген жорук жасашат. Манас чоролорун суу боюна калтырып, өзү кетмей болгондо алардын эч кимиси сөз айтпайт. Эмне үчүндүр Манастын чоролорго болгон ишеничи жоктой. Ал Таластан жараланып келгенин чоролоруна айткысы келбейт. Эр Көңчө менен Алмамбетке ал өзү айтат. Информатор мында эпикалык чыгармачылыкка кеңири колдонулган интерполяция ыкмасына, тагыраак айтканда эпикалык чыгарманын өзүндө болбогон эле сөздөрдү кошуп жиберүү мүмкүнчүлүгүн

колдонгон. Мисалы:

«Ой кырылган эй кырк чором
Ой жоюлган эй жок чором
Бири-бири тобо дей калыңар а
Оттон калай ай калыңар а»¹.

Мындай мисалдар орус былиналарында, башка тектеш элдердин эпикалык чыгармаларында да, көп кездешет. Татарлардын ханы Калина өз кызматчыларынын бирин «капыр» (бутпарас) деп айтат. Маселен «Роланд жөнүндөгү ырда» Эмир Балиган өз кошунуна кайрылып, мындай дейт:

«Э, менин каргыш тийген аскерлерим, баргыла да, жеңиш менен келгиле!». Ушундай эле мүнөздөгү мисалдар орустун жомокторунан көп учурайт, үзүндүнүн бул бөлүгүндө Манас кырк чоросун Кашкар менен Жаркентке дарыга жиберет. Аталган бу эки шаар Оогандык кыргыздардын дары-дармек, ар түрдүү соода сатык иштерин жүргүзө турган негизги жайы экени байкалат.

Андан ары жарадар Манас жаратынан айыгып жортуулга чыгуу жөнүндө кам көрөт. Окуянын жүрүшүндө манасчы каармандын жаралышы жөнүндө айтып келип, олуялар, кожо кыдыр кошулуп бата тилегенин белгилейт. Албетте, бул - да, салттуу көрүнүштөрдөн. Радловдун персиясында Манастын туулушунда төрт пайгамбар катар берилет. Манас аттанып жол тартканда кырк чилтен коштоп, кыдыр жылоолоп жүргөнү айтылат. Окумуштуу Ч.Валихановдун жазып алган «Көкөтөйдүн ашында» да, жоргорудагыдай мотивдер бар:

Топ олуя биригип,
Төбөсүнөн бүткөндөр
Бар олуя биригип,
Батасынан бүткөндөр.

Фольклормст Ы. Абдырахманов жазып алган Акун Ташовдун вариантында:

«Алда Жакып оңбогур,
Эртеңкисин билдиңби?
Бирдемени көрдүңбү?
Кожо Ишен колдоп ийди дейм.
Жигит пири эр үрпү,
Күмүш сакал күн кожо»¹ - деп

Чачыкейдин мазарда түнөгөн күнү чоочуп ойгонуп жогорудагы саптарды Жакыпканга айтканы бар. Жогоруда баса бегилегендей салттуу мотивдердин ыгына жараша колдонулушу манасчылардын информаторлордун акындык чеберчилигине байланыштуу болуп, окуя ишенимдүү сүрөттөлүп келгендиги менен кызыктуу.

«Манастын Памирдеги үзүндүсүндө» Манас Шооруктун жерине барганда Накылайды үйдүн сыртында туруп чакырат:

Кан Шоорук кызы Накылай йа
Ойгоо бир болсоң эй тез чыккан долу йа
Уктап бир болсоң эй ойгонгун долу.
Ушул эле мотив Радловдун вариантында бар:
Чорук кыз Акылай

Чакырып алды үйүнөн.

Көпчүлүк варианттарда Накылай урушта колго түшкөн олжо катын деп берилет.

Сагымбайдын Манастан жеңилип бараткан Шоорук кан: «Ат уяты сатуу деп,

Кыйладан угуп жүрөмүн
Кыз уяты тартуу деп,
Айтканда тилим алсаң дейм.
Атакеңди өлүмдөн

Ажыратып калсаң дейт»¹ - деп кызы Накылайга кеңешин айтууга мажбур болот. Кан Шооруктун кызы В.Радловдо Накылай деп бир жолу айтылат. (образцы... V том 81-бет. 691-сап) калган эпизоддордо Акылай деп берилет. Памирдик кыргыздардагы Накылайга карата айтылган «долу» деген эпитет миф, жомоктордогу аял каармандарга карата кеңири колдонулган аныктама.

Мындай эпитеттер кээ бир учурларда тескери мүнөздө да берилиши мүмкүн экендиги айтылып жүрөт. Маселен Оронгуну эле алалы. Ал «Көкөтөйдүн ашында» төө чечмейге түшүп, кыргыздарды уятка калтырганда, эл аны долу деп аташкан.

Информатор Ашым Афез айткан үзүндүнүн 227-саптан кийинки саптарды окуп көрөлү.

Накылай:

«Атыңдын башын эй бура тур Манас а
Арз айтамын эй тура тур Манас а
Бууданың башын эй бура тур Манас а
Мун айтамын эй тура тур Манас а
Кыркына кырк кыз ээ беремин Манас а
Ак Курткадай эй агаң эй Манас а
Шилевкан деген эй жеңем бар Манас
Ону бир ого дей беремин Манас а
өзүңө өзүм эй тиемин Манас а
Бекерден катын эй шол болот Манас а
Эми бир кайтып келе көр Манас а»
«Ак Куртка деген эй агасы ай деди ай йа
Алганыга эй сайдырган Манас а
Арсыз бир Манас эй катып кет» деди ай йа
Катынга дей сайдырган ай

Катын бир Манас кайтып кет»-деди деп берилип окуя уланат. Бирок, окурманга бүдөмүк ой калтыргандай көрүнөт. Ошондой болсо да, бул үзүндү эпостун түштүк варианттарына көп жагынан: сюжети, окуялардын берилиши, айтуучулардын, манасчы информаторлордун өз ара байланышы бардай сезилет. Мисалы Эпостун үзүндүлөрдөгү каармандардын акыйнек түрүндө айтышы информатор Мурат Калбаевдин айтуусунда кездешет.

Чыйырды:

Алматы сулуу көп экен
Айсулуу сулуу жок экен.
Тегерек күлгө пики бар,
Сарттын журтун кыдырдым.
Кыңрак кызыл талы бар.
Кыргыздын журтун кыдырдым.
Мээрим тийбеген эшик калбады
Эрдим тийбеген кашык калбады.
Алматы сулуу көп экен.
Айсулуу сулуу жок экен.

Манас:

Курук тилдүү Ажибай,
Курук тилге сала бер
Кече Кайипкан кызы карай бөрк,
Таш коргондой талаадан.
Карматып алдым камоодон.
Кыз алгандай болбодум

Кызык оюн көрбөдүм, - деп окуя уланып келип, анан Накылайга чейин ар бир каармандын айткан ыр жолдору өз-өзүнчө туруп: бири-бирин толуктай албай, окуя андан ары уланбай калчудай туюлат. Бирок, Накылайдын:

«Кытайдан келген кырк топчум,

Кыдырата чечкен ким болду?

Менин бүлдүргөн алма көйнөгүм

Бүлкүлдөтпөй чечкен ким болду»!¹ - деген жол ырынан окуя бир калыпта уланат.

Информатор Садыков Чалдан 1947-жылы фольклорист Каюм Мифтаков жогорудагыдай акыйнек айтышуу түрүндөгү үзүндү жазып алган. К. Мифтаковдун пикири боюнча айтуучунун Манасты үч жолу өлтүрүп, үч тирилткени туура эмес. Үзүндүнүн башталышы ыр менен башталып

кайым айтышуу түрүндө берилет. Манастын Көкчө менен урушу жоо жомок түрүндө айтылган. Үзүндүдө Жакыпхан бала көрбөй зарлап жүргөнү тууралуу Чыйырдыга наарызылыгын билдирет. Анда Чыйырды «малды багып жүрө бербей бир кудайдан тилеп кудайы кыл» -дейт. Ошентип, алар мазарга түнөйт.

Чыйырды:

Түндөп жатып түш көрдүм,
Түн уйкумду үч бөлдүм,
Бир колумда ак алма,
Бир колумда сары алма
Кармап эле жүрүпмүн, - дейт.

Анда Жакып:

Ээ кемпир!
Оо гана габиң жалгандыр,
Бу гана габиң жалгандыр
О гана габиң жалгандыр,
Кудайлар бизге бериптир
Кулжалар үйгө кириптир
Теңирим бизге бериптир
Текелер тамга кириптир.

деп өзүнүн кубанычын диалог аркылуу берет. Манас энесинин курсагынын ичинде:

Алты карын май бузуп эне!
Алганын оозун майлачы эне!
Жети карын май бузуп эне!
Жеңемин оозун майлачы эне,
«Табылгалуу жерге туу,
Табылгандай катуу болоюн.
Карагайлуу жерге туу

Карагайдан узун болоюн»- - деген ойду айтат. «Манас:» эпосунун түштүк варианттарында мындай окшоштуктар арбын. Акыйнек түрүндөгү үзүндүлөр Семетей эпосунда да, адегенде ата тегин таздардан' сурап билгени М. Калбаевде төмөндөгүчө берилет:

Семетей:

Акшумкарды алып бер тазысы,
Карт корозду кагып бер тазысы,
Бир илдирип берейин тазысы,
Бүгүн бир керек кыларсың тазысы

Таздар:

Сенин ак шумкарың алып берер,
Тазың жок терчи келгин
Карт корозун кагып берер
Тазың жок терчи!

Фольклорист К. Мифтаковдун информатор Садыков Чалдын айтуусундагы үзүндүгө айткан пикирине кошулуу кыйын. Себеби, айтуучулар өз деңгээлине жараша, бирөөлөрдөн үйрөнгөнүн үйрөнгөндөй кылып айтып келишкен. Ал эми эпостон үзүндүлөрдүн акыйнек түрүндөгү айтылып али күнгө чейин сакталып келгендиги эпостун түштүк варианттарына мүнөздүү. «Манастын памирдеги үзүндүсүндө деги эле эпостун түштүк варианттарында бул абдан эле байыркы, эски форма катары сакталып келаткандай.

Негизинен алып караганда «Манастын» памирдеги үзүндүсүндөгү сюжеттин берилиши, бир бүтүн ойду түшүндүрө албайт. Себеби, үзүндүдө Шилевкан адегенде эле жолоочунун «Манастын» атчан келатканына акыйнек айтып жатып эле «он рупийа дей он топчуну өнөбөй чечкен ой ким экен а», - деп окуя шыр уланып кеткендей таасир калтырат. Ушул эле

сүрөттөөлөр Мурат Калбаевдин, Бөрүбай Султановдун үзүндүлөрүндө арбын кездешет.

Мисалы информатор Султановдо:

Санүпчүлүк сан топчысы,

Санабай чечкен ким болду?

Кардан аппак этиме

Эт теңеп жаткан ким болду?

Каннан кызыл бетиме

Бет теңеп жаткан ким болду?, - деп айтылса, ушул эле мотив информатор Мурат Калбаевде:

«Санүпчүлүк сан топчу,

Кытайдан келген кырк топчу», - деп берилип калган айтыла турган ойлор бир. «Манастын памирдеги үзүндүсү» менен эпостун түштүк варианттарын, үзүндүлөрүн салыштырып, сюжеттик окшоштуктарын анализдеп көрүп ушул эки региондогу манасчы-информаторлордун «Манас» айтуучулуктун өзүнчө бир жоон тобу мектеби жашап өткөн деген ойду айтууга болот. Себеби, жогорудагы белгиленген өзгөчөлүктөр, окшоштуктар түштүктөгү манасчы-информаторлорго (бул ой памирдик манасчы-информаторлорго да тиешелүү) мүнөздүү экени байкалат. Колдогу эпостун вариант-үзүндүлөрүнөн көрүнүп тургандай түштүк региондогу манасчылардын көпчүлүгү династиялык традицияны сактагандыгы байкалат. Семетей Кан Манастын уулу. Демек, «Семетей», «Манас» эпосунун уландысы. Эпостогу башкы каарман-дардын (Манас, Семетей) биринин эрдигин экинчиси улап, кетүү мүмкүнчүлүгүнөн башка баатырдык сюжеттерге бай көп каармандардын катышы, окуялардын көп кырдуу өнүгүшү көркөм сүрөттөлөт. «Семетей» эпосу да, баатырдык окуяларга бай өзүнчө бир көркөм дүйнө.

Эпостун түштүк варианттарынын ичинен «Семетей» (Ж Кожекондун атуусунда) көркөмдүк деңгээли жагынан башкалардан айырмаланып турат. Бул вариант биринчи

жолу 1936-жылы К.Мифтаков тарабынан жазылып алынган. Экинчи жолу ушул эле вариант Ы. Абдырахманов тарабынан он жылдан кийин 1946-жылы¹ кагазга түшүрүлөн. Эпик семетейчи Ж. Кожековдун варианты да, «Манастын» акыркы өмүрү, ал өткөндөн кийин аялы Каныкейдин турмушу, Накылайдын Көбөшкө тийгени, Каныкейдин Абыкеге эрге тийгенден баш тартканы кызыктуу эпизоддорду камтыган традициялуу окуялардан улам башталат. Ал эми К. Мифтаков жазып алган вариант «Семетей» (латынча) чоң сегиз дептерге топтоштурулган.

Биринчи дептер:

1.Сөз башы, «Манастын» эң акыркы турмушу, ата-теги, Накылайдын Көбөшкө тийгени жана Каныкейдин Абыкеге эрге тийүүдөн баш тартканы.

2.Абыке, Көбөштүн Каныкейди чаап алганы.

3.Каныкейдин Чыйырды менен Семетейди алып качканы.

4.Бакайдын Каныкейди он беш күндүк жолго узата барганы.

5.Бакайдын үйүнө кайтканы.

6. Каныкейдин ачкалыктан жолдо азап көргөнү деген бөлүмдөрдөн турат. Экинчи дептер:

.1. Каныкейдин ачкалыктан жолдо азап көргөнүнүн уландысы.

2.Каныкейдин Мурзакул баатырга учурашканы.

3.Алымканга учурашканы.

4.Сейилканга учурашканы.

5.Каныкейдин төркүнү букарга барганы.

Үчүнчү дептер: «Семетейдин Букарда тарбияланганы», - деген жалпы тема менен ачылып, төрт бөлүмдөн турат.

1.Каныкейдин Семетейге той бергени.

2.Каныкейдин жайлоого көчкөнү.

3.Тойго даярданганы.

4.Семетейди окууга (молдого) бергени.

Төртүнчү дептер: «Семетейдин Таласка жөнөгөнү» аттуу жалпы теманын алдында бешке бөлүнөт.

- 1.«Семетей» үч жашынан алып он төрт жашка чейин.
- 2.«Семетей» өз элин Таласты укканы.
- 3.Энесинен ата-тегин жана Таластан качканы тууралуу сыр алганы.
- 4.Каныкейдин уулуна айткан насааты.
- 5.Каныкейдин «Семетейди» Таластын жолу, жери жана эли менен тааныштырганы.
  - Бешинчи дептер: Семетейдин Таласка жөнөгөнүнөн баштап, төртүнчү дептерди улантат.
- 1.Каныкейдин Семетейге «Манастын» күмбөзүн, анын ичиндеги сүрөттөрүн сүрөттөгөнү.
- 2.«Семетейге Каныкейдин насааты.
- 3.Семетейге Каныкейдин жоо-жарак даярдаганы.
- 4.«Семетейдин Букардан жөнөгөнү.
- 5.«Семетей кеткенден кийин Каныкейдин түлөө бергени.
- 6.«Семетейдин жолдо жүргөнү.

«Семетейдин Бээжинге казаты» деген темада алтынчы дептер ачылат да, алты темага бөлүнөт.

- 1.Казатка чыгууга даярданышы.
- 2.Бээжинге казатка чыкканы.
- 3.Бакайдын ыйлаганы.
- 4.«Семетейдин Аңги чалга келгени.
- 5.Бээжиндин четине келгени.
- 6.«Семетейдин Бээжинди чалууга кеткени.

Жетинчи дептерде: «Семетейдин Бээжинге казатынын аягы берилет да, окуя улантылыат.

1. «Семетейдин» Бээжинге жол чалууга кеткени.
2. «Семетейдин» Коңурбайдын жылкысын тийип алганы.
3. Бээжиндеги казатта Коңурбайдын Семетейден сайылганы
4. Коңурбайдын өлтүрүлгөнү.
5. Бакайдын Бээжинге кан болгону.
- 6.Бээжинден Таласка кайканы.
- 7.«Семетейдин кан болгону.

Акыркы сегизинчи дептерде: «Семетейдин» атасынан калган элди башкарганынан башталат да, эки темага бөлүштүрүлөт. «Семетейдин өз элин аралаганы.

- 1.Элин аралаганы.
- 2.Эр Көкчөгө барганы.
- 3.Эр Төштүккө барганы.
- 4.Эр үрбүгө барганы.
- 5.Таласка кайтканы.

II. Семетей менен Бектурсун жомогу.

- 1.Бектурсун менен урушууга Таластан жөнөгөнү.
- 2.Бектурсун менен урушканы.
- 3.Бектурсун менен жарашканы.
- 4.Таласка кайтканы.
- 5.Таласка кайткандан кийин.

Аталган вариантта кайталоолор көп кездешет. Мисалы бешинчи дептердеги «Семетейге Каныкейдин жоо-жарак даярдаганы» деген темадагы окуянын сүрөттөлүшү, Семетейдин Бээжинге казаты алтынчы дептердеги 37-58-беттерде кайталанат. Негизинен мында окуялар традициялуу мотивдерден башталат. Абыке менен Көбөш «Манас» өлгөндөн кийин анын ордосун бүлүнтүү максатында бузукулук аракеттерди жасап, Каныкейди чаап алат. Ошондон улам Каныкей Чыйырды менен Семетейди алып Букарга, өз атасы Темирканга качат. Окуя андан ары чиеленишип, Бакай Каныкейди он беш күндүк жолго узатып үйүнө кайтат. Каныкейдин жолдо ачкачылыктан, жокчулуктан азап көргөн эпизоддорунунун сүрөттөлүшүнөн эле баатырдык духтун башталмаларын байкайбыз.

Каныкей Букарга качып келатканда Мурзакул баатырга, Алымканга, Сейилканга жолугат. Өз атасы Темирканга баргандан кийин, Каныкей Семетейге той берет. Үчүнчү дептерде

Семетейдин окууга барганы (молдого) бөлүмү бар. Негизи К. Мифтаков жазып алган бул вариант Семетейдин Коңурбайды өлтүрүп, Бакайды Бээжинге кан көтөрүп, өзү Таласка кайтып кан болгону жөнүндө сүрөттөлүп, Бектурсун менен урушууга Таластан жөнөп, кайра аны менен жарашып, Таласка кайтышы аркылуу аяктайт.

Белгилей кетчү нерсе варианттагы кайталоолордун кездешкенин эске албаганда жалпы көлөмү 46557 жол ырды түзөт. мындан он жылдан кийин жазылган (Ы.Абдырахманов кагазга түшүргөн) ушул эле вариант 1424 жол ырды түзүп калган. Мында Семетей төрт бөлүмгө сыйдырылган. Биринчи бөлүм "Семетейдин" "Букарда өсүп, Таласка келгени" деп аталып,

- 1.«Манастын» өлүмү.
- 2.Каныкейдин качканы.
- 3.Каракан Каныкейди сыйлаганы.
- 4.Семетейди олтургузганы.
- 5.Семетейди окутканы.
- 6.Семетей ата жөнүн таздардан угушу.
- 7.Каныкейдин жомогу.
- 8.Семетей жолуккан колду сайганы.
- 9.Семетей күндү жалаганы. Ю.Семетейдин Таласка келгени. 11 .Таздарды кан көтөргөнү. 12.Семетейдин Таласка келгени.
- 13.Көбөштүн чабуулу.

Чоролордун өлүмү өндүү чакан темаларга бөлүштүрүлгөн «Семетейдин» экинчи бөлүмү «Чынкожо, Толтойдун аңгемеси» деп берилип:

- 1.Семетейдин Чынкожо менен жоо болушу.Чынкожо, Толтой, Акун канды камаганы.
- 2.Айчүрөктүн учуп баатырларды сынаганы.
- 3.Айчүрөктүн шумкарды ала качканы.
- 4.Семетейдин Үргөнчкө аттанганы.
- 5.Акун кандын шаарынын көрүнүшү.
- 6.Үргөнчтүн көрүнүшү.
- 7.Семетейдин Айчүрөккө жолукканы.
- 8.Семетейдин шаарга барганы.
- 9.Күлчоронун чалгын чалганы.
- 11 .Уруш деп бөлүнөт.

Семетейдин Коңурбай менен болгон согушу үзүндүнүн үчүнчү бөлүмүн түзөт. Бөлүм төмөндөгүдөй чакан темаларга бөлүнгөн.

- 1.Семетейдин аттанышы.
- 2.Семетейдин Аңги чалга жолукканы.
- 3.Куу кулжаны атканы.
- 4.Чоң дөөнү өлтүргөнү.
- 5.Күн жайлоо.
- 6.Семетейдин Буркан чалга алдатканы.
- 7.Коңурбайды кан көтөргөнү.
8. Бурканды кан көтөргөнү.
- 9.Аңги чал менен Көкчөгө соогат бергени. Ю.Той бергени.
11. Семетейдин эл аралаганы.
- 12.Семетейдин Бектурган менен болгон аңгемеси.

Ал эми төртүнчү бөлүм «Семетейдин өлүмү» деп аталат. Мында

- 1.Канчоронун чыккынчылыгы.
- 2.Канчоронун кан болгону.
- 3.Күлчоронун кор болушу.
- 4.Жалпы корутунду-болуп кыскача сюжети гана жазылган. Фольклорист Ы.Аабдырахманов жазып алган «Семетейдин», «Семетейдин өлүмү», «Сейтекти» Ж. Кожеков жаздырбаган. Тек гана жыйноочу жалпы сюжетин кагазга түшүргөн.

Семетейчи Ж. Кожековдун «Семетейинин» эки жыйноочу тарабынан кагазга түшүрүлүшү абдан кызыктуу (10 жыл айырма). К.Мифтаковго караганда Ы.Абдырахмановдо көп сюжеттер, мотивдер жазылса да үзүк-үзүк болуп кыскартылып берилген. «семетейдин» башталышы, окуялар традициялуу берилген. Бирок, ошондой болсо да, Мифтаковдогу жазылган урунттуу окуялар, Ы.Абдырахманов жазган үзүндүлөр кезикпейт. «Семетейдин» эки киши тарабынан эки мезгилде кагазга түшүрүлүшү салыштыра келгенде төмөндөгүдөй болду:

- 1.Абыке Көбөштүн Каныкейдин чаап алганы.
- 2.Бакай Каныкейди он беш күндүк жолго узата барганы.
3. Бакайдын үйүнө кайтышы.
- 4.Каныкейдин ачкачылыктан жолдо азап көргөнү.
- 5.Каныкейдин Мырзакул баатырга учурашканы.
- 6.Алымканга учурашканы.
- 7.Сейилканга учурашканы.
- 8.Каныкейдин төркүнү Букарага барганы.
- 9, Каныкейдин Семетейге той бергени.
10. .Каныкейдин жайлоого көчкөнү.
11. Тойго даярданганы.
- 12.Семетей үч жашынан алып, он төрт жашына чейин.
- 13.Семетей энесинен ата тегин жана Таластан качканы тууралуу сыр алганы. 14.
- Каныкейдин уулуна айткан насааты.
15. Каныкейдин Семетейди Таластын жолу, жери жана эли менен тааныштырганы.
- 16 Каныкейдин Семетейге Манастын күмбөзүн, анын ичиндеги сүрөттөрүн сүрөттөгөнү.
17. Каныкейдин Семетейге жоо-жарак даярдаганы.
- 18.Семетейдин Букардан жөнөгөнү.
- 19.Семетей кеткенден кийин Каныкейдин түлөө бергени.
- 20.Семетейдин Бээжинге казаты деген бөлүмдөн «Бакайдын ыйлаганы». 21.Бээжиндин четине келгени.
- 22.Семетейдин Бээжинди чалууга кеткени.
- 23.Семетейдин Коңурбайдын жылкысын тийип алганы.
- 24.Бээжиндеги казатта Коңурбайдын Семетейден сайылганы.
- 25.Бакайдын Бээжинге кан болгону.
- 26.Бээжинден Таласка кайтканы.
- 27.Семетейдин кан болушу.
- 28.Эр Көкчөгө барганы.
- 29.Эр Төштүккө барганы.
- 30.Эр Үрбүгө барганы.
- 31.Бектурган менен Семетейдин аңгемеси.
32. Бектурсун менен урушканы.
- 33- Бектурсун менен жарашканы.
- 34.Таласка кайтканы.
- 36.Таластан кайткандан кийинки окуялары

Демек, жогорудагы окуялар Ы. Абдырахманов жазып алган вариантта бир топ кыскартууга дуушар болгон, Ошондой болсо да, мында урунттуу окуялар камтылган. Маселен «Семетейди олтургузганы», «Семетейдин» таздардан ата-тегин угушу». «Семетей күндү жайлаганы», «таздарды кан көтөргөнү», «Чынкожо, Толотой, Акун канды камаганы», «Семетейдин Чынкожо менен жоо болушу», «Айчүрөктүн учуп баатырларды сынаганы», «Акун кандын шаарынын көрүнүшү», «Семетейдин Айчүрөккө жолукканы». Эки фольористтин эки мезгилде жазып алган «Семетейи бирин-бири толуктап, сюжеттик жактан бир бүтүндүктү түзүп, «Семетей» эпосунун жалпы көркөм дүйнөсүн бергенсийт. Кантсе да, Ы.Абдырахмановдо төмөндөгүдөй кызыктуу окуялар жоолугат.

- 1.«Семетейдин таздардан ата-жөнүн угушу».
- 2.«Таздарды кан көтөргөнү».

- 3.«Чоролордун өлүмү».
- 4.«Чынкожо Толтойдун аңгемеси».
- 5.«Айчүрөктүн учуп баатырларды сынаганы».
- 6.«Куу кулжаны атканы».
- 7.«Чоң Дөөнү өлтүргөнү».
- 8.«Семетейдин Буркан чалга алдатканы».
- 9.«Бурканды кан көтөргөнү».
- 10«Канчоронун чыккынчылыгы».
- 11«Канчоронун кан болушу».
- 12«Күлчоронун кор болушу».

Демек, К.Мифтаковдо Семетей Коңурбайды өлтүрүп, Бээжинди каратып, Бакайды кан көтөрүп, өзү да кан болуп атасынан калган жерди, элди башкарат. Окуя андан ары чиеленип, Эр Кекче, Эр Төштүк, Эр Үрбүлөрөгө жолугат. Семетейдин таласка кайтып келгенден кийинки турмушу сүрөттөлүп, анын өлүмү жөнүндө сөз болбойт. Мындан айырмаланып Ыбырайым Абдырахмановдо эпос Семетейдин шейит кетиши менен аяктайт. Мында Толтойдун уулу Кыяз атасынан жаш калат. Кыяс чоңойгондо Канчоро Семетейге сактаган кегин ишке ашыруу үчүн Кыяс менен сыр алышып туруу жагын ойлойт. Ал кыызга 26 жыл бою Семетейдин сырын айтып, жеткирип турат. Себеби, Толтойдун Кулчоро сайып өлтүргөндө, дин Канчоро Суркоенду алмакчы болот. Канчоро ал жөнүндө Семетейге кек сактап калат. Канчоро Кыязга: «Сен Опол-Тоого 8 күн удаа келип тур. Мен Тайбуурулду кызыл май кылып жүргүзбөй таштайм, Семетейди ошондо соебуз»¹. -дейт. Жоо менен беттешкенде Тайбуурул басалбай калат. Натыйжада Канчоро Семетейди айбалта шилиге чаап жыгат. Мына ушул варианттын төртүнчү бөлүмүндө «Күлчоронун кор болушу», - деген чакан сюжетте «Кыяз Күлчоронун далысынын кетирин алып, жылкычыларга малай кылып берет. Айчүрөктүн боюнда кетет. Айчүрөк төрөгөндө Кыяздын баласы деп төрөп, чоң үмүтүм бар эле деп ойлоп, баланын атын Үмөтай коет. Айчүрөк Кыяздын олжо болуп барганда жашырып, Каныкейге бир аялды жиберип, менин боюмда үмүтүм бар эркек болуп калса өлбөйм, кыз болуп калса өлөм, энем өлөр өлбөсүн өзү билер», - дейт. Окуянын финалында Кыязды Үмөтай өлтүрөт. Канчорону дал Күлчородой кылат. Талас ээн калат. Жети-Суу азыркы эле Жети-Суу болуп жатпайт, Жунгария жагы болот экен. Шаа Темирдин кызы Чачыкей Көкчөнүн уулу Сейтектин зайыбы болуп, эки аркардын айыбы үчүн Семетей өлөт. Шаа Темир Олуя-атанын каны болуп, Кара кан менен туугандыгы жок. Аксак Темир өлгөн жылы Манас Крымда туулган дейт. Крым-Казанда болгон Ногой (татар) деген улутка байланганы көрүнөт,²- деп айтылат. Мындай эпизод К. Мифтаков жазып алган эпизоддо кездешпейт. Семетей эпосунун лейтмотивин түзгөн «Манаска» күмбөз тургузуу, Абыке, Көбөштүн, Жакыпкандын бийликти колго алуу окуялары дээрлик эпостун бардык варианттарына мүнөздүү. Ж.Кожековдун вариантында Каныкейдин Манаска күмбөз салдырганы туугандарынын көрөлбастыгынан, үй-жайы таланып-тонолуп, кайын энеси, баласын ала качып кутулганы Каныкейдин өзү тарабынан (К. Мифтаков жазып алган вариантта) эскертилет. Ал эми Ы.Абдырахмановдон жазып алган үзүндүсүндө Семетей ата-тегин таздардан угат:

Сары таз:

«Демикпе жетим Семетей,
 Атаң Манас өлгөндө,
 Абыке, Кебеш эки агаң,
 Асыл атаң Манастын,
 Арбагын жерге көмгөндө,
 Атаңдан калган ордону,
 Камчы таштап бөлгөндө,
 Чоң энең менен Каныкей,
 Каракан шаары кайда деп,
 Кайгылуу күнгө кенгенде,¹ - деп айтат.

Семетей таздардан (Сары-Таз, Кара-Таз, Желки-Таз) уккан кебинен улам энесине (Каныкейге) аябай нараазы болот:

«Эки таздан кеп уктум,
Элим Ногой деп уктум.
Желки Таздан кеп уктум,
Жерим Талас деп уктум.
Кара таздан кеп уктум,
Калкым Ногой деп уктум.
Ак шумкардын баласы,
Ала карга куш менен,
Аралаш учуп көнөбү,
Арстан элдин тукуму,
Айланып журтун таппастан,
Адашып жүрүп өлөбү?
Эсил атам арбагын.
Тепкилеп жерге көмөбү?
Желкесине көтөрүп,
Темир хандын шаарына,
Жесир болуп эки энем.
Тентип жүрүп өлөбү?
Темир кандын шаарында,
Тентип жүрүп не пайда?
Шегимди уктум Эл кайда?
Сары-Өзөн Талас жер кайда?

Самсыган Ногой эл кайда?¹ - деп өзүнүн аталык ар — наммсынын козголгонун ачык билдирет. Ушундан улам «Каныкейдин жомогу» башталат. Анда «Талас», «Күмбөз», «Ак сарай», «Тайбуруул», «Жылкы», «Чоролор», «Манас», «Ак олпок», «Туулга», «Калпак», «Найза», «Белдемчи», «Ай балта», «Ак-Албарс», «Ак — Келтенин» аталгандардын ар биринин жаралышы, мааниси тууралуу кеңири сүрөттөп айтат.

Таздардын Семетейди мазактап, ата-тегин айтып бирөөсү жөнүндөгү мотив айтуучу Мурат Калбаевдин үзүндүсүндө кезигет. Анда таздар Семетейди «терчи», «келгин» деп кордойт да: «Сенин жериң Талас болчу, Атаң Манас болучу, Чоң атаң Жакыпкан болучу»² - дейт. Ушул эле үзүндүдө Семетейди Таласка жөнөткөндөн кийин Каныкей менен Чыйырды балабыздын амандыгын билип туралы деп, шам жагып коюшат. «Семетей, Абыке, Көбөш качып урушса, чырак бирде балбылдап, бирде бүлбүлдөп. Семетейдин алдына ууну Көбөш келтирип койгондо чырак өчүп кала жаздап турат.¹ Баатырлар душмандан каза болгондо, же колу жеңилип, курчоодо калса жаа огун дат басат. Же ушул өңдүү белгилер учурайт. Ошол байыркы архаикалык белги эпостун түштүк варианттарында көп кездешет. Үзүндүдөгү байыркы мотив- кыргыздардын тотемдик отко, сууга сыйынган диндик элементтеринен деп кароого болот.

Фольклорист Ы.Абдырахманов жазып алган «Семетейде» «Семетейдин күндү жайлаганы» деген эпизоддо Семетей ургаал жол жүрүп, аты чарчап болокшуп калганда бир аз сергитип алыш үчүн дуба окуп күндү жайлайт. Натыйжада күн бузулуп аба салкындайт:

Ал мындайча сүрөттөлөт:
"Күн тутулду асмандан,
Күн көрүнбөй күүгүмдөп,
Ай көрүнбөй бүлбүлдөп,
Сары кар жамгыр мөндүрдү,
Жайлап баарын төктүрдү,
Жердин жүзү ачылбай,
Шыбыргак жамгыр - сары кар,
Аралаш жаады басылбай,
Жыбыгтын баары тыгындап,
Коктунун баары жыгындап,
Тескейдин баары ылайлап,
Туурадан туман дүркүрөп,

Түшүп турат асмандан,
Сегиз сай мөндүр зиркиреп,
Жердин баары сел болуп,
Кыбыла жактан сел болуп"², -

Эпикалык чыгармалардагы каармандардын атсыз калышы өтө эле коркунучтуу көрүнүш, катары айтылат. Түрк-монгол элинин эпикалык чыгармаларында баатыр-лардын аттары эзелтен эле объект болуп келгени бекеринен эмес. Бул маселе жазма эстеликтердеги далилдерден улам Орхон-Енисей доорунан белгилүү.¹ С.Каралаевдин "Семетейинде" Үмөтөйдүн кунуна Семетейдин Тайбуурулун беришет. Буга Бакай, Күлчоролор аябай кайгырат. Деги эле эпикалык чыгармаларда баатырдын атын кун үчүн берүү кандайдыр бир жамандыктын жышааны катары айтылат.

Ак тулпарды сергитем деп Семетейдин күндү жайлаганы архаикалык мотивдерден. Бул мотив эпостун түндүк варианттарында кезикпейт. Ж. Кожековдогу "Семетейдип Чынокжо менен жоо болушу" окуясы (Ы.Абдырахманов жазган) да, оригиналдуу. Себеби, Чынокжо башынан эле Манаска ак жолдош эмес экени сүрөттөлөт. Семетей Букардан келгенден кийин, Манастан калган 12 жылдык салыкты алат. Чынокжо Голтойго келип, Семетейден өч алуунун жолун ойлоп, Акун кандын кызын Айчүрөктү тартып алууну көздөп, Акункандын шаарын курчап алат. Себеби, Манас Семетей туула электе Акун кан менен бел куда болууну көздөгөнү айтылат.

Уруштун чыгышына Чынокжо себепкер экени көпчүлүк вариантта берилет. Байыртан эле Түрк-Монгол элдеринде баатырлардын үйлөнүү салты кандайдыр бир традиция катары берилет. Бул хакастардын "Алтын-Пыркын", казак элинин "Алпамыш", якуттардын "Нюргун Боотур стремительный" жана ушул сыяктуу боордош элдердин эпосторунда кезигет. Ушул традиция "Семетей" эпосунда да калыптанган. "Айчүрөктүн ак куу болуп учуп чыгып, жер жүзүндөгү баатырларды сынаганы" окуясынын С. Каралаевде берилгенин карап көрсөк:

"Кебез болсо кең өтүк.
Кечилдин каны Коңурбай.
Кечүүдөн чыкты барбайып,
Алгара күлүк жулкунтуп,
Артындан чылбыр булкунтуп,
Келишимдүү жан экен,
Кечилдин мыкты каны экен"¹.

Ал эми ушул эле көрүнүштөр семетейчи Кожековдо:

"Өңү кара көзү көк,
Кытайдан чыккан Коңурбай,
Калдырап калмак сөзү бар.
Оң мурутун имерсе,
Кулакка ороп жиберсе,
Кулагынан артканы,
Тутам болот карарып,
Чоң балтанын сабындай,

Кыр мурундуу Коңурбай"² деп Коңурбайдын турпатын ишенимдүү, элестүү кылып сүрөттөп жатат. Мындай алып караганда Ж.Кожековдун варианты сюжеттик курулмалары, сүрөттөө ыкмалары болобу өз алдынча стилдик өзгөчөлүктөргө ээ. Семетейчи болочок баатырдын (Семетей) айкөл Манастан калышпаган баатырлардан болорунан кабар берет:

"Жашы он бирге чыкканда,
Манастын уулу Семетей,
Оолукмалуу шок болду,
Калың шаар Букарда,
Тыйылбас тентек жок болду.
Он экиге чыкканда,
Букарды билди чалкалап,
Бузукту тыйды талкалап.
Он үчүндө мүчөлү,

Күйгөн оттой күчөдү,

Он төрт жашта, токтолду,
Ордолуу шаар Букардан
Коркпргон адам жок болду"¹.

Демек, мында Семетейдин "Оолукмалуу шок болду", "Күйгөн оттой күчөдү" деп портреттик мүнөздөмөсүн элестүү чагылдырууда. Семетейчи болочок баатырдын эрдик кайрат күчүн сыпаттап эле тим болбостон эл мүдөөсүн (Ногой журтунун) көздөгөн, элдин керегине жарай турган баатырлардан кем эместигин ишенимдүү сүрөттөп жатат. Эпик семетейчи Ж.Кожековдун вариантындагы белгилей кетчү нерсе - кайым айтышуу түрүндө берилгендиги, Семетейчи Торо Мамытовдун "Семетейи" да сүрөттөөдөн башталып, чакан беш бөлүмдөн турат:

- 1.Семетейдин балалык чагы.
- 2.Семетей - Каракандын элинде.
- 3.Семетей элин-жерин билгени.
- 4.Семетейдин Таласка жөнөмөк болгону.
- 5.Семетейдин Таласка жөнөп кеткени.

Бул үзүндү мазмуну, сюжеттик түзүлүшү жагынан түндүктөгү варианттардан кем калышпайт. Каныкей Каракандан келатып бир ай жол жүрөт. Жолдогу кыйын-чылыгы тууралуу Т. Мамытов мындайча берет:

"Оокаты да түгөндү,
Каныкей менен Чыйырды,
Эми өлө турган болду дейт.
Чыйырды эси ооп жыгылды дейт,
Семетей да эмчек эмбей калды дейт.
Эми Каныкей сулуу ошондо, ыйлайт экен.
Кашкинамдын карасы ай-ботом,

Тишканамдын сарысы ай - деп,² - оозуна (Семетейдин) эмчегин салса сүт эмес, кара суу чыгат. Ошондо Каныкей Семетейдин алын байкап, аябай кейип:

"Кан Манасым өлбөй кал!

Өлүп өксүк кылбай кал!
Кан Манасым кетпей кал!

Кетип кемтик кылбай кал! - деп кетип баратса, боз жорго минип, тайганын ээрчитип Бакай жолугат. Абалды байкап Бакай үйүнө чаап барып, эки чанач кымыз, эки кой союп, (эки шербез) бор кайнатып келет.

"Чапкылап дагы келди дейт,
Койгулап дагы келди дейт. •
Семетей менен Чыйырды,
Чыгар-чыкпас жаны бар,
Семетейдин оозуна Каныкей,
Пахта менен суу тамызып калды дейт"¹.

Ж.Кожековго караганда айтуучу Т.Мамытовдо "Каныкейдин Чыйырды менен Семетейди алып качып келаткандагы эпизоду" Каныкей Каракандын үйүн көрүп алып кайра качкандыгы менен айырмаланып турат.

"Каракан атамдын бетин көргүчө,
Камандын бетин көрсөм да.
Мында антым бар эле.
Өз атам бетин көргүчө,
Доңуздун бетин көрсөмчү.
Мында шергим бар эле.
Ак тулпарын сурасам,
Анда бербей койгон да.
Ал үчүн Манас өлгөн да.
Ак олпогун сурасам,

Аны да бербей койгон да,
Муну үчүн Манас өлгөн да.²

Ж.Кожековдун вариантында Каныкей качып барганда Каракан жылуу тосуп алып, көп мал энчи бөлүп, жер чектеп Семетейди өзү Тарбиялайт. Семетейдин торолуу

доору - патриархалдык уруулук түзүлүштүн шартындагы ар кайсы уруулардын бири-бири менен каршылашып, ич ара бытырандылыкка учураган мезгилге туш келет. Бул жөнүндө фольклорист А.Жайнакова: "Ошентип, феодалдык доордун учурунда баатырдын бойго бүтүшү, туулушу мурдагы архаикалык жомоктук элементтерден алдаканча арылып, башка кырдаалда, романтикалык же трагикалык мүнөздө сүрөттөлөт",¹ - деп жазат. Демек, • сметей башынан өткөн оор абалды өзү көрбөсө да, энеси Каныкейден угат. Айтуучу Т.Мамытовдо да, "Семетей Таласка жөнөп кеткени" деген бөлүмүндө Каныкейдин Семетейге .атасы Манастын күмбөзү тууралуу айтканы бар:

"Таласка жериң барасың,
Ай жакка баккан ак сарай.
Ак сарайдын ичинде,
Алтын күмбөз болуучу.
Алтын күмбөз боорунда,
Алтын чайдооч илинүү.
Күн жакка баккан көк сарай,
Көк сарайдын ичинде,
Күмүш күмбөз болуучу.
Күмүш күмбөз боорунда,
Күмүш чайдооч илинүү.
Атакендин күмбөзү,
Ана ушул балам".²

Залкар манасчы С. Каралаевдин семетейинде ушул эле мотивдин "Семетейдин Таласка жөнөгөнү" деген бөлүмүндө трансформацияланганын байкайбыз:

"Күмбөз ичи күүлөнөт,
Күмбөздүн ичи, ээ жарыктык.
Күңгүрөнүп ээ сүйлөнөт,
Күмбөздөгү сүрөттү,
Көрүп турду Семетей,
Куу көңүлдү эченге,
Бөлүп турду эченге.
Сол жагына караса,
Боконо сөөгү болкулдайт.
Эт жүрөгү солкулдайт".¹

Айтуучу Т.Мамытовдун үзүндүсүндөгү сүрөттөөлөрдө Семетей ата-тегин таздардан угат:

"Жериң Талас болуучу,
Атаң Манас болуучу.
Кара көңүл уйкучу,
Канкор Манас болуучу,
Ачуу чукул ичи тар,
Анткор Манас болуучу.
Чагарак куйрук чаар тон.
Жолборс Манас болуучу.
Ээги кызыл сырты көк,
Бөрү Манас болуучу.
Оңкогой мурун, чуңкул көз,
Пүркүт Манас болуучу".²

Айтуучу Калбек Жумагуловдун "Семетейи" да, Ж.Кожековдун Семетейиндеги сюжеттер менен үндөшкөнүн көрөбүз. Эпостун түштүк варианттарында "Семетейдин"

сюжеттик схемасынын курулмаларынын нугу бирдей түз сызыкты түзүп тургансыйт. Негизинен эпизод, окуялардын сүрөттөлүшү, каармандардын аталыштары жалпысынан бирдей жалпылыкка ээ. Үзүндүдөгү окуя Толтой, Чыңкожолордун Акун кандын шаарын ороп, Айчүрөктү алуу жөнүндөгү сүрөттөөлөр менен башталат. Акун кандын Манас менен Айчүрөк кудалашканын алар түшүнгүлөрү келбейт. Урушту болтурбоонун аракетин көрүү максатында Айчүрөк ак куу кейпин кийип, Семетейди издеп чыгат. "Семетей" эпосунун түштүк варианттарында Семетейге каршы үгүт жүргүзгөн Чыңкожо. Ал Толтойду ээрчип алып, Семетейге бөгөт болуунун жолун издейт. Айчүрөктүн ак куу кебин кийип, көп жерди кыдырып келип, Чачыкейге жолуккан жери үзүндүдө:

"Чачыкейдин келе турган жолуна,
Эми түшүп конду дейт.
Айчүрөк ак куу кебин чечти дейт,
Перизаттай мөлгүрөп,
Айчүрөк анда турат дейт.
Эрке катын Чачыкей,
Ак боз аттай даңкайып,
Ай тиигенсип шаңкайып,
Көк боз аттай даңкайып,

Күн тийгенсип шаңкайып",¹ - деп сүрөттөлөт. Чачыкей Айчүрөктүн Семетейге келгенин уккандан кийин ачууланып, үйгө сүйрөп урушмакчы болгондо "коргошун болуп көйкөлүп, сымап болуп суялып, Чачыкейдин колунан чыгып кетти кубалып" деп Айчүрөктүн кубулганын элестүү берип жатат.

Айчүрөк Чачыкейдин колунан суурулуп чыгып:

"Эр Семетей баатырдын,
Кара суунун калчакке,
Куш салат деп мен уктум,
Ууга чыкса меники,

Үйдө калса сеники"² - деп учуп кетет. "Манас" эпосу, анын трилогиясындагы белгилей кетчү нерсе - башкы каармандардын өзүнө ылайык аялга баш кошуп өмүр кечиргендиги. Мисалы: Манас - Каныкей, Семетей - Айчүрөк. Айтуучу К. Жумагуловдун үзүндүсү Айчүрөк менен Семетейдин баш кошуп, "Он күн оюн, тогуз күн тоюн" кылып жашап калганы менен аяктайт. Түштүк варианттардын ичинен Ж. Кожеков менен Т. Мамытовдун "Семетейи" эпикалык стилдин сакталышы, көркөм каражаттардын ыктуу жуурулуштуруп колдонушу жагынан өзгөчөлөнүп турат. Айрыкча мында Ж.Кожековдун чыгармачылыгын бөлүп кароого болот. Себеби, анын "Семетейи" сюжеттик курулушу, мотивдердин өзөктүү өнүгүшү жагынан айырмаланат.

Ж. Кожековдо "Манас" жарадар болгондо Таласка кыз Сайкал жеткирет. Демек, мында Бээжинге "Манастын" кошуну менен кыз Сайкал да, баргандыгы эскерилип жатат.¹ Каныкей менен кыз Сайкал экөөлөп "Манастын" тирүү кезинде күмбөз салдырат. Күмбөздүн кооздугу анын ичиндеги адам аттары Каныкейдин гана эскерүүсү аркылуу берилет. Семетейчи Жаңыбай Кожековдо баяндалып же сүрөттөлүп жаткан өзөктүү окуялар өзүнчө мотивировкаланганын көрөбүз. Андыктан, Ж.Кожековду эпик семетейчи деп айтууга негиз бар. Анткени, ал манасчы, семетейчи катары бийик деңгээлдеги чыгармачыл күч. Семетейчи Ж.Кожековдун чыгармачылык өнөрү анын канчалык деңгээлде экенин "Семетей" эпосу эле далилдеп турат. Анын айтуусунда Семетей Манас Бээжинден оор жарадар болуп келатканда төрөлгөнү жөнүндө сөз болот. "Манастын алдынан дубана чыгып эркек балалуу болгондугун билдирет. Ушул эле окуя эпостун түндүк варианттарында тескерисинче Семетей Манас Бээжинге аттанып жаткан мезгилде төрөлөт. Манасчы Саякбайда Жакып кан өзү баштап, Көбөш, Абыкелер кырк чорону коркутуп, өздөрүнө баш ийдирип, Бакай. Каныкей, Чыйырдыларга да кордук көрсөтөт. Манастын сөөгү коюлгандан кийин Каныкейге жуучуга жиберет. Каныкейдин макулдугун алалбай, кандуу кагылыш болот. Көп кыйынчылыктарды көрүп, Каныкей Букарага качат. Бакай Жакыптын кол астында төө кайтарып калат.

Негизи эпостун түштүк варианттарынын сюжеттик нуктарын карап көргөнүбүздө, эпостун түндүк варианттарындагы сюжеттик түзүлүш ыкмалары, каармандардын аттары, жаратылыш жер-

суунун аталыштары, тулпарлардын аттарынын айтылышы жагынан жалпы окшоштуктар кезигет. Ж. Кожоккоп "Семетей эпосунун сюжетине өзүнө таандык ыкмаларды колдонуп, окуялардын ырааттуу өнүгүшүнө жетишкен. Кожековдун вариантында (жалпы эле түштүк вариант-үзүндүлөрдө) эпос жалаң кайым айтышуу (акыйнек) түрүндө берилип, окуялар өзөктүү өнүктүрүлгөн. Семетейчи түштүккө барганга чейин Тянь-Шанда жүрүп, Манасты үйрөнүп алганын билебиз. Андыктан, ал эпостун түштүк варианттарына ("Семетейге") өзүнчө өзгөлүк кошкон.

"Манас" эпосунун түштүк варианттары менен түндүк варианттарынын (Сагымбайдын варианты боюнча) сюжеттик өзгөчөлүктөрүн салыштырып көргөнүбүздө төмөндөгүдөй окшоштуктар жана өзгөчөлүктөрдү байкадык.

ОКШОШТУКТАРЫ:

1. Эпикалык чыгармалардын дүйнөлүк байыркы белгилерине мүнөздүү болгон көпкө чейин бала көрбөй мазарга түнөп, түшүнө аян берип, чүрпөлүү болуу салттык традициянын сакталышы. Болочок баатырга ысым берүүнүн Кыдыр-Ата аркылуу турмушка ашырылышы. Эпостогу башкы каармандын ошол шартта эл душмандардан азап көрүп турган мезгилде төрөлүшү. Баатырдык эпос жомоктордогу байыркы мотивдерден болгон баатырлардын үйлөнүү салты, эпостогу башкы каармандардын көп аял алуу традициялык салттардын сакталышы. Баатырлардын минген аттары, жоо-жарактары, окуялардагы географиялык аталыштардын берилиши. Эпостогу эң негизги окшоштуктардын бири - эл жерин душмандардан коргоо, Мекени үчүн анын бейпил тынчтыгы үчүн күрөшүү. Оң каармандардын кыргыз элинин бактысы үчүн арналышы, Ата Журтту, киндик кан тамган жерин чексиз сүйүүнүн идеялына айланышы.

ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ:

1. Эпикалык дүйнөлүк чыгармалардан архаикалык мотивдеринен болгон алма жеп, каучук, жемиш жеп, боюна бүтүү салттык традициясынын сакталышы. Болочок баатырдын энесинин курсагында жатып сүйлөшү. Дүйнөлүк эпоско мүнөздүү эгиз баланын төрөлүшү. Эпостун түндүк варианттарына салыштырмалуу түштүк варианттарда архаикалык белгилердин (катмарлардын) көбүрөөк сакталышы. Эпостун түштүк варианттарында "Манастын" уйгурлар менен урушу (бул мотив түндүктө деле бар) жөнүндөгү сүрөттөөлөрдүн кененирэк жана тагыраак чагылдырылышы. Эпостун түштүк варианттарында көчмөн турмуштун традициялык белгилери өчө баштагандыктан, "Манас" өзүнүн элементтеринен айрыла баштаганын байкайбыз. Бирок, ошондой болсо да бул варианттар биздин күнгө чейин жашап келгендиги - чоң өзгөчөлүктөрдөн. Ошол өзгөчөлүктөр аркылуу эпостун калыптанган жолун тагыраак жана ишеничтүү аныктоо менен бирге андан өзгөчө поэтикалык ыкмалардын байыркы субстанциясын ажыратып алабыз.

2-БАП

«МАНАС» ЭПОСУНУН ТҮШТҮК ВАРИАНТТАРЫНЫН ПОЭТИКАСЫ

«Манас» эпосунун поэтикасы, поэтикалык нугу абдан бай жана көп кырдуу. Эпостун түндүк варианттарындагыдай эле түштүк варианттарынын поэтикасы да, каармандарды сыпаттоодо болобу, буюмдарды сыпаттоодо болобу, бир топ өзгөчөлүктөргө ээ. Себеби, «Манастын» салттуу поэтикасына жаңы түстөр, боектор киргизилгенин байкоого болот. Мына ушун байкалган өзгөчөлүктөрдү түштүктөгү манасчылардын, семетейчилердин, информаторлордун табылгасы катары кароого негиз бар. Андыктан, бул главада эпостун түштүк варианттары менен түндүк варианттарындагы окшоштуктарды, айырмачылыктарды поэтикалык анализ аркылуу жүргүзөбүз. Демек, мында кыргыз эпосунун көркөм каражаттарын изилдөө маселесинде бир нече конкреттүү учурларга токтолмокчубуз. Бул эпостогу персонаждардын сүрөттөлүү ыкмалары; Эпостун стилдик формулалары; «Манастын» курал-жарактары; Тулпарлардын, аялдардын портреттик мүнөздөмөлөрү; Эпостогу пейзаждын сүрөттөлүү ыкмалары.

§ 1. Эпостун түштүк варианттарындагы портреттик мүнөздөмөлөр

Эпостогу «Манастын» портрети А.Ташовдун айтуусунда:

«Көзүн көрсөң быткылдай,

Көрүнгөндү жуткудай.

Оозун көрсөң каптай бар,

Мурдун көрсөң чаптай бар¹», - деп сүрөттөлөт. Негизинен кээ бир гана деталдарды албаганда бул мүнөздөмө эпосто туруктуу формулалык деңгээлге өсүп жеткенин түштүктөгү көпчүлүк айтуучулардан кездештиребиз. Мында, «Манастын» көзүн «быткылга», оозун «капка», мурдун «чапка» салыштыруунун өзү эле туруктуу формула. Мисалдан көрүнгөндөй, Манастын портреттик мүнөздөмөсү бардык вариант- үзүндүлөрдө бирдей окшоштурулуп сүрөттөлгөнү бар. Мына ушул туруктуу формулалар эпостун түштүк варианттарында биротоло калыптанганы байкалат. Ушуга эле окшош ыкмалар менен, бирок башка типтеги салыштыруу аркылуу манасчы Сагымбайда «Манастын» портретинин түзүлгөнүн көрөбүз:

«Айбаты албарс темирдей,

Муруну тоонун кырдачтай.

Муруту чөлдүн камыштай

Көзү көлдүн быткылдай,

Каарданып караса,

Көрүнгөндү жуткудай²», - деп келип Сагымбай баатырдын мурутун «камыш», көзүн «көлдүн быткылы», сакалын «саадактын кабы», көз ызгаарын «жалынга» салыштырат. Демек, ар бир Манасчы «Манастын» портретин түзүүдө салыштыруунун көп форма, ыкмаларын мол колдонот. Мисалдан көрүнүп тургандай, А.Ташовдун салыштыруулардын түрлөрүн изденип таап, ошол табылгасын бир рифмага салганын байкайбыз. Мында «быткылдай» деген салыштырууга айтуучу абдан ыктуу «жуткудай» деген рифманы тапкан, же «каптай бар» сөз айкашына «чаптай бар» деген рифманы тапкан, же «каптай бар» сөз айкашына «чаптай бар» деген рифманы колдонгон. Мына ушундай формадагы салыштыруу жана рифмаларды колдонуу ыкмалары «Манастын» түштүк варианттарынын поэтикасында орчундуу орунду ээлейт. Жогорудагы айтылгандарды информатор Лапаз Көккөзовдун «Манасынан» башкы каармандын портретин сүрөттөөдөгү мүнөздөмөсүнөн көрөбүз:

«Мурду тоонун сеңирдей,

Муруту тоонун камыштай.

Көзү колдун быткылдай,

Көргөнүнү жуткудай.

Кабактарын байкасаң,

Өтөккө чыккан чалкандай.

Адам чыдап туралгыс,

Ажыдаардай сүрү бар.

Бир өзүнүн башында,

Миң балбандын күчү бар¹», - деп башкы каармандын портрети типтүү салыштыруулар аркылуу берилүүдө. "Манастын" мурдун "тоо сеңирине", мурутун "камышка", көзүн "быткылга", кебете-сүрүн "өтөккө чыккан чалканга" салыштырганы туруктуу формулалардан. Айтуучунун Манастын портретинин мүнөздөмөсүн сүрөттөөдөгү чыгармачылык жөндөмү биротоло калыптанганын байкоого болот. Түштүктөгү айтуучулардын дагы бири А.Тажимаева. Ал айткан "Манастын" үзүндүдө башкы каармандын портретин тартуу башкача типтеги сүрөттөөлөргө жетишкени менен айрым окшоштуктар сакталган. Маселен:

"Манастын чачы алачыктай үрпөйүп,

Ачуусу келип калды дейт.

Көзү тоонун быткылдай,

Көрсөң адам жуткудай,

Мурду тоонун сеңирдей,

Муруттарын карасаң,

Муруту чөлдүн камыштай"¹.

Демек, көпчүлүк манасчыларда, информаторлордо "Манастын" портретин көркөм чагылдырууда өздөрүнүн сүрөттөө мүмкүнчүлүгүн колдонгону байкалат. Бирок ошондой болсо да, дээрлик бардык манасчылар "Манастын" портрети аркылуу анын эбегейсиз али баатыр экендигин ар кандай көркөм салыштыруулар, туруктуу формулалар аркылуу бере алган. Мындагы "көзү тоонун быткылдай", "мурду тоонун сеңирдей", "муруту чөлдүн камышындай" өңдүү саптарда гипербоалык салыштыруулар жатат. Кыргыздын классикалык "Манас" эпосу гипербола, метафора, салыштыруу эпитеттердин жыйындысы-нан куралган десе да болот. Бул жөнүндө белгилүү окумуштуу Р.З.Кыдырбаева: "Традиционные сравнения, эпитеты, метафоры, гипербола, эпические повторы - это тот активный арсенал эпоса - без которого невозможно его бытование. Устоявшиеся поэтические обороты эпоса, перешедшие в традицию, становятся каноном для любого сказителя, который не может при всем его мастерстве обойти их"², - деп эң туура белгилеген. Себеби. "эпостун түштүк варианттарындагы үзүндүлөрдүн сюжетинен, поэтикасынан окумуштуу айткан ойлорду көрөбүз. Мисалы информатор Эргеш Ташымбетовдун үзүндүсүндөгү "Манаска" ат коюу расмисиндеги Жаркымбай сопунун:

"Жакыпкан уулу жаш Манас,

' Жаңы атыккан эр Манас.

Чыйырдынын чың Манас,

Чын атыккан эр Манас"³ - деп келип жери Талас, аты Манас болсун, ушуну сөз түркүмү аркылуу күчөтүп, тактап, ташка тамга баскандай таасын куюлуштуруп угуучуга жеткирип жатат. Демек, мында «Жаш Манас», «Эр Манас». «Чың Манас» деген аныктамалар аркылуу «Манастын» болочокто баатыр болуп чоңоеру шексиз экенин билдирүүдө. Мында дагы бир белгилей кетчү нерсе «Манастын» келечекте эбегейсиз баатыр болоорун эле аныктабай, ушул сыяктуу рефрен менен ырдын уккулуктуулугун да күчөтүп, кулакка жугумдуу деңгээлге жеткирүүгө аракеттенген. Ал эми Сагымбайдагы:

"Манас, Манас дегенде.

Барбай калат экенсиң,

Чала үйлөнгөн чаначтай

Дардая калат экенсиң"⁴, - деген мүнөздөмө эпостун негизги варианттарындагы эпикалык Манаска туруктуу айтылган мүнөздөмөлөрдөн. Мына ушул туруктуу формула баткендик Маматазим Айдаровдон жазылып алынган үзүндүдө да кездешет. Мында:

"Манас, Манас дегенде,

Мардайып эле кетесиң,

Үйлөп койгон чаначтай,

Дардайып эле кетесиң.

Овуздарын карасаң, (оозун деген мааниде)

Селебенин кабындай.

Мойловлорун карасаң,

Чоң балтанын сабындай"², - деп берилет. "Манастагы" портреттик сүрөттөөлөр анын уландысы "Семетейдин" мүнөзүн сүрөттөөдө да, кеңири өлчөмдө колдонулганын көрөбүз. Себеби Манасчы информаторлор "Семетейдин" портретин көркөмдөп чагылдырууда "Манастын" портреттик мүнөздөмөсүн тарткан ыкмаларды, көркөм салыштырууларды өздөрүнүн чеберчилик дараметине ылайык жүзөгө ашырган. Айтуучу М.Кыдыровдо "Семетейдин" портрети:

"Мурдулары улуу тоонун сеңирдей,

Муруттары усталар чындап койгон темирдей.

Көзү көлдүн быткылдай

Көрүнгөндү жуткудай"¹, - деп сүрөттөлөт. Информатор мында "сеңирдей" деген салыштырууга "темирдей", "быткылдай" деген сөз айкашына "жуткудай" деген ыктуу рифманы колдонгон. Ушундай эле мүнөздөмөнү Семетейчи Т.Мамытовдун айтуусундагы үзүндүдөн жолуктурабыз:

"Семетейдин көзүн көрсөң быткылдай,

Көрүнгөндү жуткудай.

Мурду тоонун сеңирдей,

Муруту көлдүн камыштай"².

Бір жолдордон байкалгандай сүрөттөлүп жаткан портреттик мүнөздөмө Т.Мамытовдо салыштыруу катары берилүүдө, семетейчи "Семетейдин" сүрөттөлүшүндө "быткылдай", "жуткудай", "камыштай" деген туруктуу даяр, эпоско сиңип калган формулаларды ыктуу пайдаланган. Демек, эпостун түштүк варианттарындагы, үзүндүлөрдөгү поэтикалык ыкмалар - каармандардын образын элестүү тарта билүүдө мүнөздүү көрүнүштөрдөн экени байкалат. Ошондон улам Р.З.Кыдырбаеванын "Композиционное расположение эпизодов, включение в эпос новых сюжетов, формирования стилистики - все это результат многовековой коллективной работы. Бесспорно то, что поэтика "Манаса" несет в себе наряду с древними образами, и темами, и древние элементы поэтического изображения. Устоявшиеся стилистические обороты и повторяющиеся мотивы в современном звучании – это результат долгой шлифовки временем,"¹ - деген омоктуу ою эске келет. Анткени, Манастын, Семетейдин портреттик мүнөздөмөсүнүн түштүк варианттарда окшош ыкмалар менен башкача типтеги көркөм салыштырууларын белгилүү окумуштуунун айткандары далилдегенсыйт.

Эпостун түштүк варианттарында туруктуу этиштердин да өз орду менен колдонулганын көрөбүз. Семетейчи Т. Мамытовдун "Семетейден" үзүндүдө:

"Ээги кызыл, сырты көк,

Бөрү Манас болуучу

Оңкогой мурун, чукул көз,

Пүркүт Манас болуучу"², деп сүрөттөгөнү бар. Бул портреттик мүнөздөмөдөгү Бөрү Манас", "Пүркүт Манас" деген туруктуу эпитеттер байыркы элдин түшүнүгүндө аябай сиңиштирилген түрдө жашоодо. Себеби Манас, Семетейдин баатырдык кебете-кешпирин көзгө тарткан эпикалык сүрөттөөлөр традициялык ишеним катары элдин кабылдоосуна ээ болгон. Мына ушул традициялык ишеним эпостун түштүк варианттарында да, ишенимдүү түрдө жашап келатат. Масален, информатор Көкө Разаковдун "Манастан" үзүндүсүндө болочок баатырдын төрөлгөндөгү көзгө көрүнүшү: "Кирпиги балтанын сабындай", "көзү айдың көлдөй", "билеги чоң адамдын балтырындай"³ - деп сүрөттөлсө, айтуучу Тагай Бекмуратовдун үзүндүсүндө: "Бир күндө бир жашар болду, эки күндө эки жашар, үч күндө үч жашар, жети күндө чийден жаа жасап, чымчыкты ата берди"⁴ - деп берилет. Же болбосо ушул эле үзүндүдө: "Манас бир бээнин гөшүн жутуп жиберди да, сөөгүн бүркүп жибердилар"⁵ - деп мында эпикалык мотивдердин деталдары туруктуу айтылат. Жогорудагы портреттик мүнөздөмөлөрдүн сүрөттөлүшүнүн өзү эле - Манастын, Семетейдин жарык дүйнөгө келгенде эле келечекте алп, баатырлардан болуп чоңоеру жөнүндө белги берет. Андыктан, ушундай кызыктуу ишенимдер башкы каармандарды (Манас, Семетей) эпикалык жактан идеализациялоодо традициялык ык экендиги көрүнүп турат.

Үзүндүдөгү «гөшүн», «жибердилар» деген түштүккө мүнөздүү өзбек тилиндеги сөздөрдүн көп болбосо да, бирин-серин учурашы менимче өзбектердин таасиринен улам болуу керек. Себеби, «XIX кылымдын баш ченинде Фергана өрөөнүнүн түштүк чыгыш бөлүгүндө турган кыргыздар да Кокон хандыгынын курамына киришкен»¹. «Отурукташкан жана жарым-жартылай олтурукташкан кыргыздардын жерлери системалуу басылып алынып, өзбектердин ири феодалдарына берилген»². Кокон хандыгынын кыргыздарга кысым көрсөтүүсү тигил же бул денгээлде элдин оозеки чыгармачылыгына да, өз таасирин тийгизген. Ошондуктан эпостун түштүк варианттарындагы кездешчү айрым өзбек тилиндеги сөздөр ушул күнгө чейин үзүндүлөрдө сакталып калган.

Эпостогу башкы каармандардын асыл сапаттарынын бири ошондогу кыргыз элинин биримдигин сактоо экени үзүндүдөн айкын көрүнөт. Мына ушул идея түштүк варианттарында да, типтүү көрүнүш катары сакталган.

"Алакандай кыргыздын,

Аяк башын жыямын.

Кытайдагы кыпчакты,

Кашгардагы багышты,

Алтайдагы нойгутту,

Баарысын бирдей жыямын . Эпостогу туруктуу мотивдердин бири - болочок баатырдын Манастын генеалогиясы. Бул мотив эпостун түштүк варианттарында эпикалык формула катары туруктуу айтылат. Масален, айтуучу А. Ташовдо:

"Урум-урум, Урумкан,
Урумкандан Баянкан.
Баянкандан Чаянкан,
Чаянкандан Жакыпкан"², - деп берилет. Ушул эле мотив Ч. Валиханов жазып алган вариантта да кезигет.

"Бөйөн, Бөйөн кан,
Бөйөн кандан Чаянкан.
Чаянкандан Кара кан,
Кара кандан Жакыпкан""

Демек, эпостун түштүгүндөгү туруктуу мотивдердин традиция катары сакталышы мыйзам ченемдүү көрүнүштөрдөн. Себеби, "Манас" эпосу кылымдардай бери келаткан элдик поэзиянын эң мыкты үлгүлөрүн өзүнө терең сиңире алган. Эпостун элдүүлүгү мына ушунда. "Роль традиции в поэтике столь же велика, как и в сюжете, однако необходимо отметить, что устойчивость речевого материала эпоса гораздо заметное, чем все композиционная структура сюжета эпоса"⁴, - деп Р.З.Кыдырбаева бекеринен белгилебесе керек. Чынында, түштүк варианттардагы үзүндүлөрдүн поэтикасындагы традициялуулуктун сакталышы, туруктуу формулалардын жыш экендиги окумуштуунун жогорудагы оюн ырастап турат.

Эпостун башкы каармандарынан башка (Манас, Семетей) эпизоддук персонаждардын образдарына берилген мүнөздөмөлөрдөн да, туруктуу эпикалык сүрөттөөлөрдү кездештирүүгө болот. Маселен, Төрө Мамытовдун вариантындагы Эр Төштүккө берилген портреттик мүнөздөмөнү алып көрөлү:

«Тогуз уул кенжеси,
Бир кудайдын пендеси.

Дөштүктөн сурап чыга гөр

Элеманбайдын эргулай, Дөштүк¹» же Нескаранын портреттик мүнөздөмөсүн сүрөттөөсүн байкасак:

«Желкеси жети карыш турбайбы.

Таманы он эки карыш турбайбы

Алтымыш өгүз калласин (башын)

Арашан кылып кайнатып,

Муну жеген Нескара»², - деп антитезалык салыштыруу аркылуу берилип жатат.

Ушундай туруктуу мүнөздөмө эпостун бардык варианттарында сакталгандыгын көрөбүз. Бул Алмамбеттин портретин тартууда да, ачык көрүнөт:

«Ашуусу бийик тоолордон,

Ашуу чалган Алмамбет.

Агыны катуу суу келсе

Кечүү салган Алмамбет»³, - деп Чал Садыковдо берилет. Ушул көрүнүш информатор

Акун Ташовдо:

«Ашуу ашуу жер келсе,

Ашуу салат Алмамбет.

Агыны катуу суу келсе,

Кечүү салат Алмамбет»⁴- деп сүрөттөлөт. Мында, Алмамбеттин Бээжинге жол баштап баратканы жөнүндөгү эпизодду, же чалгынга баргандагы окуясынан бир

үзүмүнүн сүрөттөлүшү эки айтуучуда окшош ыкмалар менен эки башка типтеги салыштыруу аркылуу берилип жатат. Ал эми Бакай көпчүлүк варианттарда Манастын кеңешчиси, акылман карыя катары көрүнөт. Түштүк варианттарда семетейчи Калбек Жумагуловдун «Семетейинде»;

«Калк атасы Бакай кан,

Эл атасы Бакай кан

Аяш ата Бакай кан»¹, - деп берилет. Мисалдан көрүнүп тургандай, Бакайдын «Эл атасы» экендиги туруктуу эпитеттерден. Манасчы бир кылка кыска сөз айкашы аркылуу «Калк атасы», «Эл атасы», «Аяш ата» деп Бакайдын ким экендигин айтуу менен ушул

персонажга өзүнүн баамын берип койду. Ошентип, «Бакай кан» деген рефрен аркылуу айтуучу өзүнүн персонажга болгон баамдоосун күчөттү да, ушул ыр саптардын уккулуктуулугун арттырып олтурат. Демек, мындай алып караганда манасчы жөнөкөй эле ык, рифма тапкансыйт, жөнөкөй эле рефрен колдонгонсуйт, бирок бул жөнөкөйлүк оңой жөнөкөйлүк эмес экени көрүнүп турат. Себеби, ушундай кыскалык, логикалык бир бүтүн ой айтуу, ыр саптарды кулакка угумдуу, жугумдуу рифмага келтирүү - бул эпосто дароо эле пайда болгон көрүнүштөрдөн эмес. Эпос ооздон-озго, муундан-муунга өтүп, канчалаган манасчылардын талантынан, чыгармачылык эргүүсүнөн улам кайралып, жышылып олтуруп мына ушундай «жөнөкөйлүккө» жетип олтурат. Эпостун түштүк варианттарындагы мындай кездешчү «жөнөкөйлүктүн» эпостун, үзүндүлөрдүн эпизод, сюжеттин поэтикасына калыптанганын көп эле мисалдардан көрүүгө болот. Ал эми Кан Бакайдын портрети Саякбайда:

«Билбегенди билгизген,
«Билимдүү Бакай карыям.
Туйбаганды туйгузган.

Туйгун Бакай олуям»¹ - деп сүрөттөлөт. Демек, мында манасчы өзүнүн айтуусунда аллитерациянын мыйзам ченемин чоң чеберчилик менен пайдаланганын көрүп турабыз. Үзүндүдөгү төрт сап ырда сырткы жана ички аллитерациялардын ыктуу колдонулганын байкайбыз. Сырткысы «билбегенди - билимдүү», «туйбаганды - туйгун», - деп берилсе, ички аллитерация - «билбегенди - билгизген», «туйбаганды туйгузган», - деп берилет. Ж.Кожековдо Чубактын портреттик мүнөздөмөсү мындайча берилет:

«Ак балтанын Чубагы,
Кырк чоронун башында.
Кыргыз чалдын жанында»².

Мындан Чубактын дайыма кырк чоронун жанында болуп ар кандай уруштарда кыраандыгын көрсөткөн мүнөздөмөсүн көрүүгө болот. Ушул көрүнүш Сагымбайда:

«Ак балта байдын Чубагы,
Айтылуу Кыргыз бу дагы.
Жолборс кыял, бөрү көз,

Сооруну калың жайык төш»³, - делип гиперболалык салыштыруу аркылуу сүрөттөлөт. Ж.Кожековдун Семетейиндеги «Каныкейдин жомогу» бөлүмүндө Каныкей Семетейге Манастын күмбөзү, андагы баатырдын кийген баш кийиминен тартып, курал-жарак, жан-жөөкөрлөрү (чоролору) тууралуу айтып берет. Анда Сыргак тууралуу мындайча берилет:

«Маалым кылып белгилүү,
Башына чийдим үчөөнү.
Серек менен Сыргакты,
Жанаша чийдим атаңды»¹

Ушул эле портреттик мүнөздөмө Саякбай менен Сагымбайда гиперболалык салыштыруу аркылуу сүрөттөлгөнүн көрөбүз.

«Алтымыштын артыгы,
Кырк чоронун кыйыны
Кыраан Сыргак баланы» же
«Атагы калган Сыргак деп,
Сыны- Сыргак, өзү эр,
Сынын билген айткан эл,
Сырттандардын өзү дээр».

Жогоруда келтирилген эпикалык тексттердеги Сыргактын портреттик мүнөздөмөсүндө «Серек менен Сыргакты, Жанаша чийдим атаңды», «Кырк чоронун кыйыны», «Сыны Сыргак, өзү эр» - деп окшош ыкмалар аркылуу сүрөттөлгөнүн байкайбыз.

Эпостун түштүк варианттарында түндүктөгү толук варианттардай эле аялдардын портреттик мүнөздөмөсүн элестүү сүрөттөп чагылдыруу ыкмалары өнүккөндүгүнө күбө болобуз. «Манас» эпосунун түштүктөгү үзүндүлөрүндө эпостун түштүк варианттарына мүнөздүү болгон көркөм ыкмалардын бири - бул-диалог (Манас менен Накылай, Семетей, Айчүрөк - Каныкей, ж.б.) формасында берилиши. Андыктан биздин оюбузча эпостун түштүк

варианттарынын поэтикасында олуттуу айырмачылыктадын диалог формасы, кайым айтышуу бөтөнчө өнүккөн десек аша чапкандык болбос. Информатор А.Тажобаеванын «Манасынан» үзүндүсүндө Накылайдын портреттик мүнөздөмөсү жалпы эпикалык аялдарга мүнөздүү келген жалпылаштырып туруктуу сүрөттөлүүчү сүрөттөмө аркылуу берилет:

«Шооркан кан кызы Накылай,
Жоодураган капыр ай,
Ону да барып мен көрдүм.
Таз карадай тууралган
Ай тийгендей кылт эткен,
Такымга чачы оролгон.
Күн тийгендей жылт эткен,
Карды көр да, этин көр,
Канды көр да бетин көр,
Калемди көр да кашын көр,
Сыяны көр да, көзүн көр,
Күлдүрүп туруп тишин көр.

Кылдырып туруп ишин көр»¹. Мындагы «Шооруктун кызы Накылай», - деген ыр жолдордун традициялык метафоралык обороттордун негизинде түзүлгөндүгүн көрөбүз. Андан башка да, «кылт» эткен кыймылын айга, «жылт» эткен жылмаюусун күнгө, этин (дене түзүлүшүн), сулуулугун карга, «бетинин» нурдуулугун канга, «кашын» калемге, «көзүн» сыяга «тишинин» көрүнүшүн, «ишинин» ийкемдүүлүгүн бүтүндөй көркөм салыштыруу (туруктуу формуланын сакталганын) аркылуу Накылайдын ажары, жүзү көркөм чагылдырылган. Негизинен бул формула түштүктөн жыйналган варианттардын, үзүндүлөрдүн дээрлик баарында эле сакталган. Маселен айтуучу Б. Султановдо Акылайдын мүнөздөмөсү:

«Шооркан кызы Акылай,
Шоодураган капырай,
Аны хам барып мен көрдүм.
Таз карадай торолгон,
Такымга чачы оролгон.
Ай тийгендей кылт эткен,
Күн тийгендей жылт эткен.
Карды көр да этин көр ^
Канды көр да, бетин көр.

Сыяны көр да ^көзүн көр»¹, - деп рефрен катары берилген. Ушул эле көрүнүш айтуучу

А. Токтогуловдо төмөндөгүдөй берилет:

«Ошондо сулуу Акылай,
Он жети жашка чыгыптыр
Бою турган келишкен,
Бели кымка периште
Кыйгач каштуу кара көз,
Тегерек бет, бото көз,
Мурду кырдач жан экен»².

Ал эми айтуучу Акун Ташовдо болсо:

«Шоорук кан кызы Акылай,
Каламды көр да, кашын көр
Карабөрк көр да, чачын көр
Алма жесе алкымынан көрүнөт.
Жегде жесе быкынынан көрүнөт
Сүлөөсүндөй керилип,
Сүйлөөргө сөз эринип»³, байкайбыз. Ушул эле

М.Акбаевде:

«Шооруктун кызы Акылай

Журт куруткан капырай,
Алма жесе алкымынан көрүнөт.
Сүт ичсе ичегисинен көрүнөт.
Каламды көр да, кашты көр!
Алмадай азиз башты көр,
Кундузду көр да, чачын көр,
Канды көр да, бетти көр,
Күлүшүн көр да, тишти көр.

Кылып турган ишти көр»¹ - деп сүрөттөлөт. Ушундай эле мүнөздөмөнү Каныкейдин портреттик сыпаттама-сынан көрөбүз. Ал айтуучу Акун Ташовдун үзүндүсүнөн жолугат:

«Каламды көр да, кашын көр,
Кишмишти көр да, жашты көр.
Отуруп анан мойнун көр, 1
Такымга чачы оролуп»².

Мында А.Ташовдо «Жегде жесе быкынынан көрүнөт» десе, М.Акбаевде «Сүт ичсе ичегисинен көрүнөт»- деп Акылайдын назик жылдыздуу келбетин көркөм чагылдыруу үчүн айтуучулар кандайдыр бир окшош көркөм каражаттарды колдонгон. Жогоруда мисалдардан көрүнүп тургандай, Акылайдын, Каныкейдин портреттик мүнөздөмөсүн сүрөттөөдө түштүктөгү манасчылар (аялдардын) туруктуу формуланы сактаган. Мында сүрөттөөнүн окшош ыкма, салыштыруулардын мол колдонулгандыгын байкоого болот. Ал эми семетейчи К. Жумагуловдо Айчүрөктүн портрети окшош ыкмада эмес, башка типте берилген:

Айчүрөк ак куу кебин кийди дейт,
Канатын күнгө какты дейт.
Куйругун сууга чапты дейт.
Безилдеген Айчүрөк
Безилдеп учуп барды дейт»³.

Информатор Ч.Садыковдун Кыз Сайкалдын портрети мындайча берилет:

«Кыз Сайкал Манасты,
О бөйрөктөн бир сайып,
Олкуп сууруп алды дейт.

Бул бөйрөктөн бир сайып,

Булкуп сууруп алды дейт»¹, - Мында «О бөйрөктөн бир сайып, олкуп сууруп алды дейт», «Бул бөйрөктөн бир сайып, булкуп сууруп алды дейт», - деп Сайкалдын баатырдык келбетин сүрөттөөдө анын Манастан кем эмес, аялдан чыккан баатыр инсан экенин тастыктап турат. Салыштыруулардан көрүнүп тургандай эпостун түштүк вариантындагы аялдардын сулуулугу, акылдуулугу, баатырдыгы, башкы каармандын (Манас, Семетейдин) эң жакып кеңешчиси катары портреттик мүнөздөмөлөрүнүн көп кырдуу сүрөттөлүшү дүйнөлүк эпикалык окуяларды жалпы мотивдер менен үндөшкөнүн байкоого болот. Семетейчи К.Жумагуловдун 'Семетейиндеги» Эр Толтой, Чынкожолор, Акун канга келип, кызы Айчүрөктү аялдыкка алуу жөнүндө сөз кылат. Айчүрөк Чачыкейге жолукканы жөнүндөгү эпизоддо Чачыкейдин портрети мындайча сүрөттөлөт:

«Эрке катын Чачыкей,
Ак боз аттай даңкайып.
Ай тийгенсип шаңкайып,
Көк боз аттай даңкайып,
Күн тийгенсип шаңкайып»²

Демек, мында айтуучу көркөм салыштырууларды ыгы менен колдонуп, Чачыкейдин мүнөздөмөсүн жараткан. Негизги көркөм салыштырууларды эпостун түштүк вариант- тарындагы, үзүндүлөрүндөгү аялдардын образын портреттик мүнөздөмөсүн көркөмдөп манасчы, семетейчи, информаторлор чыгармачылык менен колдонгонун-байкайбыз.

Эпик семетейчи Ж.Кожековдун «Семетейинде» Чачыкейдин портреттик мүнөздөмөсүн туруктуу эпитеттер аркылуу түзгөнүн көрөбүз. Мисалы:

«Карды көр да, этин көр.

Канды көр да, бетин көр.
Кобулду көр, колун көр,
Күмүштү көр да, тишин көр.
Канттай ширин сөзүн көр,
Карагаттай көзүн көр»¹.

Семетейчинин Чачыкейдин этин (дене түзүлүшүн) «карга», «канга», колун «кобулга», тишин «күмүшкө», сөзүн (сөзмөрлүгүн) «кантка», көзүн «карагатка» салыштыруусу туруктуу формула. Эпостогу аялдардын портретин тарткан мисалдардан ачык эле көрүнүп тургандай аталган варианттарда туруктуу формула абдан калыптанып, үзүндүлөрдүн сюжеттик поэтикалык өнүгүүсүндө терең сиңишип калганы байкалат. Мындай алып караганда түштүк варианттардын поэтикасында аялдардын портреттик мүнөздөмөлөрүн сыпаттап көрсөтүүдө манасчы-информаторлор сүрөттөөнүн ыктуу формаларын колдонгон, Мисалы, мында баатыр аялдардын сыпаттамасын «О бөйрөктөн бир сайып, бу бөйрөктөн бир сайып», - (Ч. Садыковдо Кыз Сайкал жөнүндө) десе, жубайлардын сулуулугу, назиктиги бир башка боектор менен берилген. А. Ташовдо: «Каламды көр да, кашын көр. Карабөрк көр да, чачын көр». Эпостун түштүк варианттарында баатыр аялдардын мүнөздөмөсүн берүүдө, жубайлардын сыпаттамасында алардын жылдыздуу жүзүн, жаркын ажарын айга, күнө, өңүн канга, көзүн сыяга, кашын каламга, чачын кундузга, башын алмага; этин карга (дене түзүлүшүн) көркөм салыштырып, бардык үзүндүлөрдө эчактан бери туруктуу сүрөттөөгө айланган ыктар менен берет.

§ 2. «МАНАС» баатырдын курал-жарактары, буюмдары, жан-жаныбарларынын сүрөттөлүшү

Эпиклык каарман «Манастын» кийген кийими, Ак шумкары, Аккелтеси, доолбасы, турнабайы, Аккуласынын сүрөттөлүш ыкмалары туруктуу эпитеттер аркылуу көркөм салыштырылып, сүрөттөлгөнү түшпүк варианттарда арбын кездешет. Маселен, Л.Көккөзовдун үзүндүсүндө Манастын Ак олпогу мындайча сүрөттөлөт:

«Чык ,бадана торгой көз,
Алаша бойго шайгылган (чак келген)
Адамдын көзү тайгылган,
Бараңдын огу батпаган,
Орустун огу өтпөгөн,
Кытайдын огу кыркапаган»¹.

Мында Ак олпокту «Баданага», ок өтпөс тонго салыштырып, «шайгылган» деген сөз айкашына (чак келген деген сөз) «тайгылган» деген ыктуу рифманы колдонуп, ак олпоктун тигилишиндеги кооздукту «Торгойдун көзүнө» салыштырганын «бараңдын» (мылтыктын), «орустун», «кытайдын» октору өтпөгөнүн, кыркапаганын сүрөттөө аркылуу эпикалык баатырдын Ак олпогунун (кийиминин) сапатын эпикалык мүнөздө чагылдырганы көз алдыга тартыла түшөт. Ушул эле көрүнүш эпик семетейчи Ж.Кожековдо башкача ык, башкача көркөм боектор аркылуу берилген:

«Ак болоттон эритип,
Арасына салдырдым,
Көргөндүн көзүн талдырдым,
Тешигин адам табалбас,
Тиккенимди биле албас,
Жылан боор кылып ойгомун,
Душмандын жүрөгү чыксын деп,
Сырт жагына олпокко,
Ажыдаар жыландын,
Бедерин салып койгомун.
Жакасы кооз болсун деп,
Тасмалап алтын салдырдым
Көргөндүн көзүн тайдырдым»¹.

Ыр жолдордон көрүнүп тургандай «ак болоттон салдырдым», «жакасы кооз болсун деп,

тасмалап алтын сайдырдым» деп Ак олпоктуң мүнөздүү белгилерин элестүү, образдуу кылып сүрөттөп жатат. Мындагы «болоттон», «алтындан» деген ыктуу сөз айкаштары Ак олпоктуң касиетин, сапатын аныктаган эпитеттерден. Эпостун түштүк варианттарынын ичинен информаторлор А.Анарбаев, Д.Ташматовдун үзүндүлөрүндө Манастын Ак куласы, Ак бараңы, Ак олпогу кара сөз түрүндө берилгенин көрөбүз. Айтуучу А.Анарбаевде: «Манас бир уктаганда жети күн уктоочу, эч ойгонбойт. Ороздун кызы кылыч менен жоон санга мылжыгат. Ошондо Манас көзүн ачып караса, мылтыктын доошу чыгып, ок үйдүн ичине жык толгон. Манас ордунан туруп, колуна түкүрүп, мындай дейт: «Аккула алдымда, Ак бараң колумда, Ак олпок үстүмдө болсочу, Коңурбай менен сайышып, колумдун кычуусун бир кандырсамчы» деген өкүнүч сөздөрүн айтат. Ушул учурда Каныкей бир куржун ок менен Ак бараң мылтыгын ээрдин кашына илип, Аккуланын оозуна алы жетпей эшиктин алдына өтө бергенде Манас чап жылоодон кармап токтотуп, уйкулуу көзү менен Аккулага миналбай жатканда, Каныкей Манасты көтөрүп атка мингизгени бар».

Эпикалык баатырларды өзүнө төп келген минген тулпары, курал-жарагы, кийген кийимсиз элестетүү кыйын. Себеби, дүйнөлүк миф, эпикалык-жомоктордун, өнүгүү процессинин традициясында бул көрүнүш салттык көрүнүшкө айланганын көрөбүз. Мындай салттык традиция 'жалпы эле баатырлардын (башкы каармандардын) сүйгөн жары, куралы, аты сыяктуу касиеттери аркылуу көркөм сүрөттөлүп, окуянын ырааттуу өнүгүшүн шарттайт. Айтуучу Ч. Сыдыккондун үзүндүсүндө Манастын доолбасы:

«Ашындан кылган доолду,
Айды милжеп какты Манас.
Күмүштөн кылган доолду,
Күндү мелжеп какты Манас»¹ - деп сүрөттөлөт.

Ч Сыдыковдо «Айды мелжеп какты Манас», «Күндү мелжеп какты Манас» деген ыр жолдор этиштик формада берилди. Манастын эпикалык тагдыры анын Аккелпеси, Аккумасы, Ак олпогуна байланыштырылып сүрөттөлгөн үзүндүлөрдү жогоруда карап өтүк. Айтуучу Д.Ташматовдун «Манасынын» үзүндүсүндө кара сөз түрүндө: «Алты сакал Айкожо ааламдагы адамдардын өлгөнүн алаканын жайып карап билген олуя болгондуктан, алаканын жайып караса, Манас бейажал өлгөн болот. Бир паста (заматта) агарып ай, кызарып күн болуп «Манастын» күмбөзүнө учуп келет. Саратандын күнүндө төөнүн куйругунан сары кар жаап коет. Кушу бир жерде, тайганы бир жерде олтурат. Аккуласы кардын астында жатат. Курт-кумурска, итинин, кушунун арыздануусу боюнча кар жаап койгон экен. Алардын көз жаштары, кар үндөрү ызылдаган суук шамал болду. Мунун бардыгын байкаган алтын сакал Айкожо аса таягы менен Манастын күмбөзүнүн эшигинен ары-бери аттаганда Манас үшкүрүп тура калып: «Ушунчалык да көп уктаган экенмин ээ», - деп айтат. «Ошол күнү күн чайыттай ачылып, кар кетет. Аккуланы Манас көрүп, абдан боору ачийт²», - деп берилет. Демек, үзүндүдөгү «Манастын бейажал өлүшү», «Төөнүн куйругунан сары кардын жаашы», «Аккуланын кар астында калышы», «Айкожонун Күмбөздү ары-бери аттаганда Манастын тирилиши, ал тирилери менен күндүн чайыттай ачылып, кардын кетиши» сыяктуу мотивдер башкы каарман Манастын эпикалык тагдырына өзөктөш болуп, анын портреттик мүнөздөмөсүн көз алдыга тартат.

Эпик семетейчи Жаңыбай Кожековдун «Семетейинде», «Манастын» жоо кийими, курал-жарагы, Аккуласы түштүктөгү башка вариант үзүндүлөргө караганда абдан элестүү сүрөттөлгөн. Маселен туулга (баш кийим) жөнүндө:

«Чоюндан кылган туулга,
Болоттон жапкан селебе.
Болжоп билгин кулунум,

Боруму сонун ар неме¹», - деп берилсе, Калпактын тигилүү же жасалуу жөнүн ийне-жибине чейин чечмелеп, бирок көркөм сүрөттөөгө жетишкени байкалат. Семетей таздардан аты-жөнүн угуп, Каныкейден эл-жери, атасы баатыр Манас жөнүндө сураганда «Каныкейдин жомогу» деген бөлүмдө дээрлик Манастын минген аты, курал-жарагы, кийген кийими, күмбөзүнө чейин сүрөттөгөнү бар. Манас атанын калпагынын жасалгасы тууралуу да, ушунда Каныкей Семетейге айтып берет.

«Тармал койду кырктырдым,

Таза жерге жыктырдым.
Келинге кесе бастырдым,
Кыздарга кылын тердирдим.
Атаңа калпак кылгамын,
Төрт талаага кооздоп,
Алтындан чачы бургамын.
Арстан атаң айкөлгө,
Туулга жагы өтөр деп,

Мен кылбасам бекер деп»¹ Ал эми Манастын белдемчисинин сүрөттөлүшүн карап көрөлү:
«Белдемчи деген себеби,
Белди курчай орогон,
Баш кабырга темири,
Беренден калган төрт жарак,
Ак поруму топ жорак»²».

Белдемчи да, башкы каармандын жоо кийимдеринин бири. Аталышынан эле көрүнүп тургандай алды жактан тартылып, ичти, табырсыкты сактоо милдетин аткара турганы белгилүү. Мында атуучу белдемчини кабырга орогон темирге салыштырып жатат.

Акбалта жөнүндөгү сүрөттөө эпитет аркылуу ишке ашкан. Айбалта Манастын негизги куралдарынын бири. Ал:

«Уңгусу женил болот деп,
Уңгусуна келтирип.
Улактай чоюн кураган,
Мизин албарс болотту,

Кошуп мизин сугарган»³, - деп мында бул жоо-жарагынын жасалышын көркөмдөп берүүдө. «Улактай чоюн кураган», «Кошуп мизин сугарган» деген ыктуу рифма таап, семетейчи Айбалтанын курчтугун аныктап жатат. Ар бир буюмду деталдаштыруу жана анын түзүлүшүн, жасалышын, сапатынын өзгөчөлүгүн ачып берүүдө, ийне-жибине чейин көркөмдөп чагылдырууда кайталоо, рефрен аркылуу сүрөттөө бул эпостун түштүк варианттарында дээрлик толук сакталган.

Эпостогу Манастын Ак албарсын (кылычын) сүрөттөгөн эпизодду алып көрсөк, анда кылычтын көрүнүшү эле айтылбастан, кандай деңгээлде, кимдер жасаганынан бери чечмеленет.

«Атакеңдин Ак албарс,
Кан болбой кында жатпаган.
Кансыз салса кынына,
Кайтара албас батпаган.
Албарсты согуп турганда,
Сугатына чыдабай.
Суук башат соолуган,
Көмүрүнө чыдабай
Кең-Кол менен Таластын
Түптүү токой жоюлган.
Көөрүгүн басканда,
Көп балбандар жыйылган.
Ач билекке сайынган
Айбалта соккон усталар,
Алтын болот, жез байпак.
Байкачы алтын, сары жез,
Алты уста, кырк зергер,
Аксакалы Алымкул
Алты айда бүтүргөн,

Акылдашып көп зергер»¹, Үзүндүдөн көрүнүп тургандай Ак албарсты жасоо аракети абдан деталдаштырып берилген. Бул айрыкча «Сугатына чыдабай, суук башат соолуган», «Көмүрүнө чыдабай, типтүү токой жоюлган», «Көөр үчүн басканда, көп балбандар

жыгылган», «Алты уста, кырк зергер. Аксакалы Алымкул, алты айда бүтүргөн» деген ыр-жолдордон көрүнөт. Бул жерде ак албарсты жасаган зергерлердин санына чейин, усталардын атына чейин, көмүрдүн, суунун канча кеткени, алтын, болот, жезден кооздолгонуна чейин айтылып, Манастын кылычынан (Ач албарстын) сапатын, ага кеткен чыгымдын санын аныктап жатат. Мына ушул үзүндүлөрдү - биздин оюбузча өзүнүн поэтикалык ыкмаларына караганда түндүк варианттардын ыкмасына жакындап, үндөшүп тургансыйт. Себеби, Ж. Кожеков түндүк манасчылардан таалим тарбия алганы, ал жаш кезинде ошол манасчылардын ыкмасын эсине сактап

калган болуу керек. Анткени, К. Кожеков өзү айткан эпостун түштүк варианттарында ошол эсиндеги поэтикалык формулаларды өзүнчө сиңирип алып, жаңы ыкмада иштеп чыккан.

Мына ушул ак албарсты жасаган процесс, ушундай эле сүрөттө Сагымбай- да сакталганын көрөбүз. Ал тургай ушул эле формула Чохан Валихановдун жазып алган вариантында да, Актан Тыныбековдун айтуусунда да, кезигет. Бул формуланын бир аз түрүндө өзгөргөнү болбосо, Саякбай Каралаевде да, кадимкидей сакталганы бар. Демек, ушундан туруктуу формулалар ар бир чоң манасчынын эсинде сакталып, манасчы же семетейчи аны өз алдынча өрчүтүү менен керектүү учурларда даяр материал катары өздүк чыгармачылыгында кайталап колдонгон. Демек, ушундай даяр туруктуу формулалар манасчыга эпостун сюжеттик көркөмдүгүн сактоо жана айтууда сонун көмөк болгон. Манасчы өзүнүн айтып жаткан эпосунда, ар бир сапты жаңылап оюнан чыгарып олтурбай, эсинде калган даяр сүрөттөөлөрдү заматта өзүнүн айтуусунда ыгына карап кыпчып олтурат.

«Манас» эпосунун түштүк варианттары өзүнүн поэтикалык нугунда миф фантастиканын байыркы элементтерин жыш сактап келаткандыгын айрым мисал-дардан көрдүк. Фольклорист С. Бегалиевдин «На поэтической гиперболе построен почти весь сюжет эпоса «Манас»¹ деп жазганы эпостун түштүк варианттарына мүнөздүү. Себеби, биз сөз кылган үзүндүлөрдө көркөм сөз каражаттардын мол колдонулушу ар бир сюжеттин, мотивдердин, ыраатуу өнүгүшүнө жол ачканы байкалат. Бул Манастын «Ак келтесинин» сүрөттөлүшүндө мындайча берилет.

«Оозу орус урму,
Түбү кытайдын көк жал кырымы,
Алыскы жуук ылгабас.
Он эки сайлуу алма бак,
Дүрбү кеткен жерлерге.
Ак келте огу да жеткен
Алысыраака кеткен!
Атаңдан калган Ак -келте,
Абыке кулдун колунда
Алуучу болсоң мүлк ошол»¹.

Манастын эпикалык тагдыры аты - Каккула (Аккула) менен ажырагыс байланышта өнүктүрүлгөнү эпостун түштүк варианттарынын бардык үзүндүлөрдө берилет. Каккула айтуучу А.Тажигаеванын «Манастан» үзүндүсүндө адамча сүйлөп Манаска акыл айтат, оор кыйынчылыктарда жардамга келет.

«Тамандары так кула,
Ойготуп ийди бир чапчып.
Баягы,
Кекенип калган калмактар,
Келип калды дүбүрттөп,
Эркелеп мындай жаткандай Манас

Энеңин үйү бар беле Манас»² - деп уктап калган Манасты душмандар басып киргенде Каккулага тил кирип ойготот. Каккуланын образы (Аккула) эпостун түштүк варианттарында эпикалык планда манасчылар Сагымбай менен Саякбай, да толук кандуу көркөмдүккө көтөрүлгөн. Мындай окшоштук Эр Төштүк эпосундагы Чалкуйруктун мүнөздөмөсүндө да кезигет. Чалкуйрук да адамча сүйлөп, керектүү жерде куулуп, сыйкырдуу күчтөргө эгедер. Демек, аттардын адамча сүйлөп, башкы каармандын тагдырлашы катары сүрөттөлүшү -

эпостун Сагымбай, Саякбай айткан варианттарында деле айтылат.

Каккуланын мүнөздөмөсүн М.Акбаевде

«Секиргени бүргөдөй,

Семиргени сүмбөдөй» • деп салыштыруу аркылуу ачып берип жатат. Бул туруктуу формула түштүктөгү үзүндүлөрдүн дээрлик көпчүлүгүнө мүнөздүү. Фольклорист В. М Жирмунский «В героическом эпосе с ослаблением архаических элементов сказочной фантастики, первоначальное отождествление коня и птицы обычно рационализируется превращая в поэтическое сравнение деп жазат. Анткени, баатырдык эпостордогу башкы каармандардын минген аты, куралы, дүйнөлүк миф, жомоктордун өнүгүү процессинде стилдик жактан бир бүтүн сүрөттөлүп, ар кандай оор кыйынчылыктардан колдоочу күч катары күчөтүлүп, апыртылып, туруктуу эпитеттер, рефрен кайталоо жалпы эле көркөм сөз каражаттары аркылуу өнүктүрүлүп олтурары мисалдардан көрүнөт.

Түштүктөгү айтуучулардын-аттарга берген эпикалык мүнөздөмөлөрүндөгү көркөм ыктардын колдонулушун айрым мисалдардан карадык. Көпчүлүк үзүндүлөрдө ок-шош ыкмалар менен башкача типтеги салыштыруулар аркылуу аттардын сыпаттамасын бергенин байкоого болот. Бул айрыкча төмөндөгү мисалдардан ачык көрүнөт.

«Таманынын тагинан,

Казандай таштар быркырап.

Кырк сотке жол жүрүп,

Жол жүрсө да мол жүрүп»¹. Бул үзүндүдө информатор эски архаикалык поэтикага жаңы идеологияга колдонгонуна күбө болдук. Кырк сотке, - деп кырк күндү айтып жатып, айтуучу өзү да, байкабай эпостун стилине өз учурундагы руссизм сөз айкаштарын киргизип жатат. Мына ушул кичинекей эле деталь көргөзүп тургандай кайсы гана манасчы болбосун, эпостун стилине тигил же бул деңгээлдеги жаңылыктарын айкалыштырат. Ошентип, Манастын стили ар бир тарыхый учурда байкабаган жаңы стилистика менен улам толукталып олтурат.

«Туягы чапкан чарадай,

Жүрөгү жаткан баладай.

Ат аягын тиктесе,

Мергендер буга сайгандай»,-

же

Айкожомдун Даркан боз,

Бакай кандын Сур чолок.

Чачыкейдин Ак туяк,

Күпчөр жаак Картаң боз

Өзү күлүк аркар көз.

Кайыптан бүткөн Кенже боз,

Суксур моюн Туу чунак.

Каныкей көчкө минүүчү,

Кара кашка аргымак.

Аңги чалдын Боз бышты,

Тазбайматтын Кер кулун.

Баатыр кыздын Куу чандыр,

Балбан кыздын Кер тайган.

Калдуу кызыл, Калдуу көк

Чабадан курсак кара көк.

Түндүн гүлүн Тору айгыр.

Коңурбай тарткан чоң Кара.

Кырк чоронун Чаар ат.

Уй куймулчак Саралл ат,

Келин кыз кечке минүүчү

Көгүчкөндөй Көмгала ат.
Кыйгач камыш кулатуу,
Кыз баладай сыяктуу,
Сулуулугу башкача.
Жолборско жетпей калбаган,
Жолум үйдөй Чоң кула.
Баатыр Манас Көк жалдын
Айылга минчүү Ак борчук
Ак телки менен көк телки.
Көкөтөдүн ашында,
Атымыш болгон Кула бээ
Ороңгунун бээси эле»¹.

К.Жумагуловдун «Семетейинен» үзүндүдө мисалда көрсөтүлгөндөй чуркап бараткан кулундун туягынан чачылган таштар «казанга» салыштырылды. Ал эми Т.Мамытовдогу үзүндүдө аттын туягы «чарага», жүрөгү «баланын көлөмүнө», ыктуу салыштырылып, «чарадай», «баладай», «сайгандай» деген эпитеттердин коштоосу аркылуу аттын мүнөздөмөсүн көркөм ачып берүүгө далалаттанганын көрөбүз. Семетейчи Кожековдун вариантынын поэтикалык стилдери, ыкмалары биз жогоруда айткандай абдан деталдаштырылып берилет.

Мисал келтирген ыр жолдордо ар бир күлүк аттын өңү-түсү, жашы, аты, аябагандай күлүктүгү, аттардын кайсы учурда, кимдер мине турганына чейин бир нукта баяндалат. Айрыкча «Каныкей кечке минүүчү каракашка аргымак», «Баатыр Манас Көк жалдын, Айылга минчү Ак борук» - деген аныктамалар эпостун этнографиялык маанисин көтөрүл, анын маңызын ачып берип жатпайбы. Мында көчмөн турмуштун бир зор өзгөчөлүгүн көз алдыга тартканы байкалат. Демек ушундай деталдар аркылуу кыргыз эпосунун өзгөчөлүгү бөлүнүп чыгып жатпайбы. Эпик семетейчинин айтуучулук жөндөмдүүлүгү тигил же бул деңгээлде түндүктөгү айтуучулардан айырмаланат. Фольклористикада, жалпы эле манасчы-информаторлордун айтуучулук өнөрканасында ар бири өзүнүн айтуусунда окуялардын, сюжеттердин угумдуулугун арттырууда традициялык формулаларды өз керектөөсүнө жараша колдонгону байкалат. Бул, албетте, - ар бир манасчы-информаторлордун өз жүзүн ачууга көмөктөшөт. Фольклорист П.А.Гринцер: «Эпический певец в процессе обучения своему искусству не просто усваивает определенный репертуар историй, запоминает в каждой из них последовательность и приемы сцеплений событий. основные образы и характеристики. Он должен владеть так же особым языком, языком традиционных формул, которые он использует в соответствии с потребностями своего рассказа и в зависимости от контекста, стиль устной и в частности эпической поэзии всегда отмечен идентичными либо же аналогично построенными словосочетаниями, повторяюимся в одной и той же метрической позиции в стихе и в сходных по содержанию ситуациях. Ибо только такие закрепленные традицией фразеологические повторы обеспечивают певцу возможность непрерывно и длительной импровизаций»¹, деп айтуучулардын өнөрүнүн өзгөчөлүгү жөнүндө омоктуу ойду айтат. Демек, эпостун түштүк варианттарында да, айтуучулардын ар биринин эпоско болгон мамилеси жогоруда белгиленгендей, манасчылар кылымдар бою жышылып, такталып келаткан поэтикалык ыкмаларды арбын колдонот да, ошону менен бирге эпостун көркөм тилин байытууга умтулат.

Т. Мамытовдун «Көкөтөйдүн ашы» үзүндүсүндө тулпарлардын сүрөттөлүшүнүн таасирдүү чагылдырганы байкалат. Сагымбайда Бокмурун Мааникерди Айдарга мингизип, тойго эл чакыртса, Төрө Мамытовдо Көхмурундун (Бокмурун) «элди ашка айт» -деп Ыраамандын ырчы уулуна кайрылганын көрөбүз. Сагымбайда Мааникерди Коңурбай зордук кылып суратса, Мамытовдо Мааликени (Мааникердин) Сарыбии суратат. Көкөтөйдүн ашындагы жарышта Сагымбайдын вариантында Аккула жеңсе, Төрө Мамытовдо да байгеде Каккула (Аккула) биринчи чыгат. Мааликенин сүрөттөлүшү:

«Канжыгасы гаймалтын,
Карыштыра бек токуп.
Куюшканы куймалтын,

Куюштура бек токуп»
же
«Чапканына чаң жетпей,
Чаңырып учкан куш жетпей,
Озөндүү булак чөл менен
Өзү көргөн жол менен
Кокту менен койдуруп,
Жылга менен жылдырып»¹.

Мында «Канжыгасы гаймалтын», «Куюшканы куймалтын», «Кайыштыра бек токуп», «Куюштура бек токуп», делип аттын сырткы көрүнүшү, жабдыктары синтаксистик параллелизм аркылуу сүрөттөлүп жатат. Ал эми «Чапканына чаң жетпей», «Чаңырып учкан куш жетпей», «Кокту менен койдуруп, жылга менен жылдырып», - деген ыр-жолдордо метафоралык ыкмалардын колдонулганы көрүнүп турат. Үзүндүдөгү «Чаң.жетпей, Куш жетпей» деген сөздөрдүн өтмө мааниде

колдонулган заттар: зат атоочтор «койдуруп», «жылдырып» деген этиштик сөздөр менен органикалык биримдикте туруп, метафоралык - эпитетти түздү. Сагымбайда болсо Аккуланын портреттик сыпаттамасы мындайча берилет:

«Кабыргасы Каккула,
Каса тулпар Аккула.
Өркөчү бийик өр кула,
Өзү айткандан зор кула.
Омурткалуу эр кула,
Октой болгон зор кула»¹.

Аккуланын улуктугу - каса тулпарга салыштырып окко теңештирилип Аккула типтүү салыштыруунун объектиси экени көрүнүп турат. Эр Төштүктүн Чалкуйругу:

«Жети жандуу Чалкуйрук,
Алты жандан айрылып,
Арман кылып кайгырып,

Чалкуйрук кирип калганы» - деп мүнөздөлүшүндө «Жети жандуу Чалкуйрук, алты жандан айрылып» делип, гиперболалык түрдө сүрөттөлүүдө. Т.Мамытовдун ва-рианттарындагы «Көкөтөйдүн ашындагы» «тулпарлардын жарышынын» берилишинде аттардын сүрөттөлүшү:

«Кытайлардын Ачбуудан,
Алдында оозуп алыптыр.
Баштан кийин карасам,
Чалкуйрук келе жатпайбы.
Экиден кийин карасам
Көкчөнүн Көгаласы келе жатпайбы,
Үчтөн кийин карасам
Ороңгунун байталы келе жатпайбы,
Төрттөн кийин карасам,
Коңурбайдын Каратору келе жатпайбы.
Бештен кийин карасам,

Кыз Сайкалдын Кылжейрени келе жатпайбы»¹, деп берилип жатпайбы Жарыштагы күлүктөрдүн кимдин аты канчанчы болуп келатат тек гана санактатып айтып өтөт.

Бирок ыр- жолдордун бүтүндөй кайталоо-рефрен аркылуу улам өнүктүрүлүп олтурганын байкайбыз. Үзүндүдө Каккула ортолоп калганда Манастын кыйкырык сүрөөнүн угуп, акырындап аттарды басып өтүшү- өзүнчө элестүү, образдуу мындайча берилет.

«Он беш күндүк жерге жетти дейт,
Аттар кирип келди дейт,
Манас бир кыйкырык салды дейт,
Манастын доошун Каккула укту дейт.
Бештен кийин түштү дейт.
Манастын караанын көргөндө,

Алдына узап кетти дейт»².

Үзүндүдөн көрүнүп тургандай айтуучу жыш уйкаш рефрен аркылуу Каккуланын күлүктүк затын ачып берүүдө. Мындагы «жетти дейт», «келди дейт», «салды дейт», «укту дейт», «түштү дейт», «кетти дейт» деген уйкаш рефрендер аркылуу күлүк аттын (Каккуланын) жарыштагы унутулгус көркөм образы жаралган.

Каккуланын портреттик мүнөздөмөсүн тартууда түштүктөгү манасчы-информаторлор (жалпы эле «Көкөтөйдүн ашындагы» күлүктөрдүн мүнөздөмөсүн) мифтин элементтерин, фантастиканы, көркөм сөз каражаттарын мол пайдаланганын көрөбүз. Түштүк варианттарда деле аттардын (Каккуланын) образы башка версиялардай эле эпикалык планда берилген. А.Тажобаеванын үзүндүсүндө Манастын колун Накылай жарадар кылганда Каккула кадимкидей сүйлөйт:

«Катынына сайдырып,
Катын Манас жата бер.
Катынига жулдуруп,
Зайып Манас жата бер
Өзүм көргөн жол менен
Өзүм бара беремин»¹.

Мына ушул үзүндүдө да кайталама, рефрен ыктары мол пайдаланганын көрүүгө болот, «катынына сайдырып», «катыныга жулдуруп», «катын Манас жата бер», «зайып Манас жата бер», -делип жатпайбы. Айтуучу Л.Көккөзовдун үзүндүсүндө да Каккуланын мүнөздөмөсү толук кандуу сыпатталганын байкайбыз.

«Айбандан чыккан жаныбар,
Адамдан эстүү айлакер.
Чаткаягы Чаткалдай,
Жүктүү төө баткандай.
Жүгүргөндө жаныбар,
Балтыры тоонун белиндей.

Басканы сарттын желиндей»², - деп Каккула тоонун элеси аркылуу салыштыруунун объектиси болуп калууда. «Айбандан чыккан жаныбар», «Жүгүргөндө жаныбар» деген ыр саптар өзүнчө эле кайталанып, «Балтыры тоонун белиндей», «Басканы сарттын желиндей» делип, Каккуланын ички сырткы өзгөчөлүктөрү «белиндей», «желиндей» деген салыштыруулар аркылуу таасын чагылдырылган.

Эпостун түштүк варианттарында тойдун сүрөттөлүш ыкмалары да кызыктуу сюжеттерден. Семетейчи Т.Мамытовдун «Көкөтөйдүн ашы» үзүндүсүндө окуя бүтүндөй акыйнек (диалог) түрүндө өнүктүрүлгөн:

Көхмурун:
«Ырамандын ырчы уулу ака,
Маңа элге элчи болуңуз, ака,
Маңа эл чогултуп бериңиз, ака,
Калк чогултуп бериңиз, ака,
Мен атамдын ашын кыламын, ака,
Мага эл чогултуп бериңиз, ака,
Энемдин ашын кыламын, ака.»
Ырамандын ырчы уулу:
«Атаңдын көрү Көхмурун,
Мен элге бир элчи болбоймун.
Мен эл чогултуп бербеймин,
Мен калкка калкчы болбоймун.
Калк чогултуп бербеймин.

Жогоруда мисалдардан көрүнүп тургандай Көхмурун менен Ырамандын ырчы уулунун диалогу «Маңа эл чогултуп бериңиз, ака», - деп синтаксистик параллелизм аркылуу экөөнүн кайым айтышуусу башталып олтурат. Көхмурунга жооп кылып Ырамандын ырчы уулу «Мен элге бир элчи болбоймун», -деп ушул эле ыкмада берилип, «Көкөтөйдүн ашы»

башынан эле өз пикир келишпөөчүлүк, акыйлашуу түрүндө окуя чиеленишип жүрүп олтуруп, чыр-чатактардын болушунан окурманды кабардар кылып коет. Эпостун түштүк варианттарындагы кайым айтышуу (диалог) ыкмалары көп кезигет. Бул ыкманы манасчылар өтө кеңири колдонушат. Себеби, монолог кайым айтышуу сюжеттин ажарын ачууда абдан ийкемдүү милдетти аткарат. Окуялар кандайдыр драмага жакын ыкта өөрчүйт да, анын тереңирээк мааниси ачылат. Ошондуктан, эпостун түштүк варианттарындагы ар бир каармандын диалогунда өзүнчөлүк байкалат. Үзүндү негизинен Көкмурун (Бокмурун), Ырамандын ырчы уулу, Сары бий, Кан Манас, Каныкей, Гөр Жолой, Нескара, Эр Төштүк, Төлгөчү, Эр Агыш, Даличи, Кошойдун өз ара кайым айтышууларынан туруп, түштүктүн диалектисинде жазылган. Диалогдор суроо жооп иретинде айтылганга окшоп көрүнгөнү менен окуянын ырааттуу өнүгүшүн биринин айтканын экинчиси толуктагансыйт.

Көхмурун окуянын башталышында Ырамандын ырчы уулуна тойго келчү баатырларды, алардын минген аттарынын сыпаттамасын сүрөттөө аркылуу кайрылып, окуянын андан ары өзөктүү өнүгүшүнө жол ачат. Ал мындайча берилет:

«Ырамандын ырчы уулу акай,
Мунан дагы сен барсаң.
Сен күндү күнгө уласаң,
Сен күн экенин билбесең.
Нарк атасы Камбаркан,
Камбаркан уулу Эр Көкчө.
Эр Көкчөгө кабар сал,
Кегаладай күлүктү,
Алып келип чапсын дейт.
Мени сырдан тапсын дейт.
Алтымыш койдун башы бар,
Атам Көкөтөйдүн ашы бар.
Кегаладай күлүгүн,
Алып келип чаппаса,
Мени сырдан таппаса
Мен коктудан үйүн табармын,
Колоттон малын чабармын.
Жылгадан үйүн табармын

Жабыттан малын чабармын»¹. Т.Мамытовдун «Көкөтөйдүн ашы» дээрлик этиштик рефрен, синтаксистик параллелизмге жыш экенин байкайбыз. Жогорудагы мисалдан көрүнүп тургандай «Мен коктудан үйүн табармын», - «жылгадан үйүн табармын» «колоттон малын чабармын», - деген ыр жолдор этиштик рефрен аркылуу сүрөттөлүп, ал эми «Көгалдай күлүктү», «Көгалдай күлүгүн» деген ыр-саптардан синтаксистик параллелизм ырдын ырааттуулугун, угумдуулугун, көркөмдүүлүгүн күчөтөт. Бул ыкмаларды айтуучу окуяга жаңы боек сүрүп, омоктуу ой айтып, таасирдүүлүгүн арттыруу үчүн колдонгону көрүнүп турат. Менимче, Т. Мамытовдун окуяларды сүрөттөөдө даяр формулаларды жыш колдонуп жатканы бекеринен эмес, ал угуучулардын кулагына көнүмтал болуп калган каражаттар аркылуу, алардын окуяга кызыгуусу күчөтүүгө аракет кылганы көрүнүп турат.

Ырамандын ырчы уулунун акыйрылуу иретиндеги сүрөттөлүү ыкмасы тигил же бул баатырдын ысмы жана анын минген тулпарларынын аталышы гана алмаштырылып, калган ыр жолдору жогорудагы келтирилген мисалдагыдай, берилип жүрүп отурганын көрөбүз. Эр Көкчөнүн Көгаласынан кийин Гөр Жолойдун Ач Бууданы, Коңурбайдын Кара Торусу, Кыз Сайкалдын Кыл Жейрени, Эр Төштүктүн Чалкуйрук, Манастын Каккуласына чейин айтырат.

Көхмурун:
«Мен күнгө күндү уласам,
Күн экенин билбесем.

Түндү түнгө уласам,
Түн экенин билбесем.
Таласка жетип мен келдим,
О, Манаска жетип мен келдим,
О, Жакыпкан уулу жаш Манас,
Беракка чыккын сөз айтам.
О, алтымыш койдун башы бар,
Кан Көкөтөйдүн ашы бар.
Каккуладай күлүгүн,
Алып келип чапсын дейт.
Алып келип чаппаса.
Мени сырдан таппаса,
Коктудан үйүн табармын,
Колоттон малын чабармын,
Жылгадан үйүн табармын,

Жакыптын малын чабармын»¹. Мындагы «Күндү күнгө уласам, түндү түнгө уласам», «Күн экенин билбесем, түн экенин билбесем» - деп өзү айтып тургандай эле синтаксистик параллелизмдин мол колдонулушу кайым айтышуунун ыкмаларын күчөтүп, бирин-бири толуктагакыйт. Жогоруда белгилегендей бул да Эр Көкчөнүн Көгаласына айтылган ыр жолдорунун кайталанышы катары көрүнөт. Муну уккан «Манастын» ачуусу келип:

«Кысталак кулдун айтып турган габин көр,
Сүйлөп турган сөзүн көр.
Кан манас ачуусу келип кетти дейт,
Кан Манастын кабагына кар тоңуп,
Мурутуна муз тоңуп,
Май жегендей балбырап.
Эт жегендей шалдырап,
Ант ичкендей кубарып,
Уу ичкендей саргайып.
Балапан куштай бакырып

Барчын куштай чаңырып», - деп Көхмурундун кайым айтышуусуна жооп иретинде жогорудагы ыр жолду семетейчи градация аркылуу этиштин бир нече түрлөрүн колдонуп балбырап, кубарып, саргайып деп күчөтүп жатат. Мындагы көркөм каражаттын жыштыгы Манастын ырчы уулуна, аны жиберген Көхмурунга болгон нааразылыгын күчөтүп, образдуу, элестүү деңгээлде көтөрүп жатпайбы. Маселен: «Кан Манастын кабагына кар тоңуп» же болбосо «Ант ичкендей кубарып», «Уу ичкендей саргайып», - деген ыр жолдор аркылуу Манастын портретинин мүнөздөмөсүнүн сүрөттөлүшү -бул традициялуу формуланын айтуучу тарабынан көпчүлүк манасчыларга мүнөздүү көркөм ыктардын колдонулушун ыктуу пайдаланганы байкалат.

Эпостун түштүк варианттарында, үзүндүлөрүндө синтаксистик параллелизмдин рефрен-кайталоолордун жыштыгы айтуучулардын манасчылык, семетейчилик өнөрканасына мүнөздүү болуу керек. (Көхмурундун) Бокмурундун Ырамандын ырчы уулуна жар чакыртып төгөрөктүн төрт бурчуна чакырып, баатырларды минген күлүктөрү менен чакырышы тойдун башталышы. Т. Мамытовдо тойго келген элдин көрүнүшү мындайча берилет:

«Эми кечте Көкөтөйдүн ашында,
Көпүрөктүн башында.
Оң оңкулдай калды дейт,
Сол солкулдап калды дейт.
Каапыр менен мусулман,
Кайчылашып калды дейт.
Жакып уулу жаш Манас,
Эл башкарып калды дейт.
Кытайды кытайга бөлүп калды дейт,

Мусулманды мусулманга бөлдү дейт»¹. Мында «ашында» деген рифманы «башында», «оңкулдай» деген сөз айкашына «сол солкулдап» деген эпитетти колдонуп жатат. Ал эми «Калды дейт», «болду дейт» деп сүрөттөлгөн элдин суурулуп кеп келгендигин кайталап аныктаган рефрендердин жыш экендиги ыр-жолдун уккулуктуулугун сактап тургансыйт. Үзүндүдө көптөгөн балбандардын улак тартыш, күрөш сыяктуу кыргыздын улуттук оюндары элестүү сүрөттөлгөнү бар. Аштын жүрүшүндө ар жактардан келген палвандар күч сынашып, Көкөтөйдүн урматына көптөгөн байге сайылып, Көхмурундун көөдөнү көтөрүлөт. Көч сынашкандардын ичинен Кытайдан келген Нескара да, намыс талашат. Т.Мамытовдо Нескаранын сыпаттамасы:

«Кытайлардын Нескара,
Түшүп калды палванга.
Жыкса жыгып алганга.

Жыгылса курук калганга»¹, - деп берилгенин көрөбүз. Демек мындагы «палванга», «алганга», «калганга» деген рефрен кайталоолор Нескаранын күрөштөгү бир элесин берип жатат.

Тойдогу Нескара менен Эр Агыштын күрөшүнүн көркөм чагылдырылышы мындайча берилет:

«Моюндашып кетти дейт,
Пайчалашып кетти дейт.
Букадай болуп челишип,
Аюдай болуп алышып.
Ой жерди түз кылып,
Түз жерди ой кылып.
Жер жаңыртып кетти дейт,
Он беш күнчө күрөшүп.
Ал табына келгенде,
Эр Агыш колдун учун көтөрдү.
Мына көлөкөдө көрк өскөн Манас,
Көөнү менен эрке өскөн Манас,
Жык десең жыгып берейин.
Ур десең уруп берейин»²-десе

Анда Манас: «Бали бир, бали өзүңө Бали! Көтөрүп жүргөн күчүңө бали!» - деп кубанганын жашыра албайт. Улак тартышка кытай, ногой, перси жана башка жерлерден келген балбандар кирген! Манастын да улакчылары тобокел деп киришет. Тойдогу улак тартыштын жүрүшүн сүрөттөөдө Т. Мамытов:

«Байдын уулу Төрөбай,
Булам кирди улакка.
Алмамбеттин уй мурундуу Сарала,
Алачыктай ала өгүздү,
Алып салып кетти дейт.

Уй түгүндөй кошунду,

Үч айлантып кетти дейт»¹- деп суроо жооп иретинде диалогду (кайым айтышуу) кайталоо рефрен аркылуу жүзөгө ашырып, өзүнүн көркөм чагылдырууга болгон жөндөмдүүлүгүн көрсөтүп жатат. Мында, Алмамбеттин Сараласын «уй мурунга» теңеп, элди көптүгүн «уй түгүнө» салыштырууда. Мына ушул үзүндүдө суроо жана жооп катары түзүлгөн кайым айтышуу диалогу жыш кезиккенине күбө болдук. Эпостун түштүк варианттарында диалог (кайым айтышуу) түрүндөгү үзүндүлөрдүн берилишин өзгөчө өзгөчөлүк катары кароого болот. Себеби эпостун түндүк варианттарына жөнөкөй диалог жана узун тирадалуу монологдор таандык болсо, түштүк варианттарга жогорудагы белгиленгендей суроо-жооп түрүндөгү диалогдор мүнөздүү. Информатор А.Тажиеванын үзүндүсүндөгү суроо-жооп формасындагы диалогдор синтаксистик параллелизм аркылуу берилгенин көрөбүз:

Накылай:

«Атакем камчысын койбос текчеси,
Камчысын койгон ким болду?
Атакем саадагын илбес сары тал,
Саадагын илген ким болду?», - десе
Манас:

«Саадагын илбес сары тал,
Саадагын илген Манасың,
Атакең кылычын илбес кызыл тал,

Кылычын илген Манасың», - деп жооп берет. Мына ушундай суроо-жооп формасындагы диалогдорду айтуучу Мурат Калбаевден да жолуктурабыз:

Накылай:

«Кытайдан келген кырк топчум,
Кыдырата чечкен ким болду?
Менин бүлдүргөн ала көйнөгүм,
Бүлкүлдөтпөй чечкен ким болду?»

Манас:

«Кытайдан келген кырк топчуң,
Кыдырата чечкен Манасың,
Сенин бүлдүргөн ала көйнөгүң,

Бүлкүлдөтпөй чечкен Манасың»¹. Үзүндүдө диалог (суроо-жооп) түрүндөгү ыр жолдор, синтаксистик параллелизмдин негизинде өз максатына жетип жатат. Айтуучу Ч. Садыковдун манасынан үзүндүдөгү кайым айтышууну алып көрсөк, анда окуя Манаска кыз издеп чыккан Чыйырдынын айланасында өнүгөт. Анда адегенде эле Алмамбет:

«-Эне!

Барган жериң бактыбы?

Кыз көөнүңө жактыбы?» - деп сураса Чыйырды ага жооп кылып:

«Барган жерим бакты балам,

Кыз көөнүмө жакты балам» - деп жооп берет. Чыйырды Алмамбетке жооп айтары менен Манас кирип келет да, апасына мындайча кайрылат:

Манас:

«Көтөрүп бетин көрдүңбү эне?

Сүйлөтүп габин уктунбу эне?»

Анда Чыйырды:

«Кайтарып боюн мен көрдүм балам,

Кылдырып ишин мен көрдүм балам,

Тилиңде сөөлү бар экен балам,

Караганы кайт болбос балам,

Эрге каргыш күн экен балам,

Үстүңө катын албайсың балам,

Чыйрылтып камчы салбайсың балам,

Алдына катын албайсың балам.

Артылтып камы салбайсың балам»¹, - деп Манастын болочок жары Накылайга тууралуу баласына көргөнүн кабарлайт. Негизинен диалог формасы эпостун түштүк варианттарында көбүнчө кайым айтышуу, суроо-жооп катары өнүктүрүлүп, синтаксистик параллелизм түрүндө түзүлгөн строфалар басымдуу орунду ээлейт. Жогорудагы мисалдардан көрүгөндөй ырдын ритми улам кайталоо сөздөр менен күчөтүлөт.

Эпостун түштүк варианттарында, үзүндүлөрдө уруш, ар кандай салгылашуулардын жүрүшүн сүрөттөө ыкмалары да, кызыктуу. Дүйнөлүк баатырдык эпостордун традициясында баатырлардын курал-жарактары укмуштуудай сүрөттөлүп, персонаждардын жеке керт башы менен ажырагыс биримдикте баяндаганы бар. Баатырлардын миңген аты, курал-

жарагы, баатырдын өзүнө мүнөздүү экенин, ансыз ал өзүн алсыз сезерин баяндаган мотивдер түштүк варианттарда да чечмеленгени бар. Андыктан, окумуштуу С. Липецтин:

«Эпос призван был воспитывать в мужчинах-воинах неустрашимость и стойкость озорять ореолом героизма их жизнь полную непрерывных походов и тяжелых испы-таний. Эпос должен был также отвечать специфическим интересам воинской среды, уже становившейся профессиональной», - деп жазганы эске түшүт. Себеби, Р.С.Липец белгилегендей баатырдык эпостордун салтында баатырлар колдонгон курал-жарактарды укмуштуудай кылып, күчөтүп сүрөттөө басымдуулук кылат. Мына ушундан улам айтуучулар башкы каармандын согуштук стратегиясынын канчалык деңгээлде жогору экенин экинчи планда калтырып, анын минген аты, курал-жарагы, кийген кийимин эле жеңилбес күчкө эгедерлентип, эбегейсиз баатыр кылып сүрөттөөгө абдан көнүккөн.

«Манастын» Ак бараңы (мылтыгынын) Лапаз Көккөзовдун үзүндүсүндө мындайча сүрөттөлөт:

«Асынып чыкса Акбараң,
Сайынып чыкса Сайбараң.
Үйдө турса үркөр баш,
Тегерек ооз алма баш.
Орустан келген Акбараң
Тал мүрүгө асынат»¹.

Мында «Асынып чыкса Акбараң», «Сайынып чыкса Сайбараң», «Үйдө турса үркөр баш», - деп ыр жолдор синтаксистик параллелизм аркылуу Акбараңдын ички жана сырткы мүнөздөмөсү көз алдыга тартылууда. Ал эми «Орустан алган Акбараң» деп айтуучунун эпостун стилине руссизм сөзүн киргизүүсүнө менимче, үзүндүнүн кийинки жылдарда жазылганы себепкер болуу керек.

Курал-жарактардын алтын, жез, темирден жасалышы-бул ошол мезгилдеги баатырдык мезгил менен шартталган. Демек, металлдын түрлөрүн иштете билүүнү ошондогу тарыхый шарт' тартуулаган. Ушундан улам Ф. Энгельстин: «Полный расцвет высшей ступени варварства вступает перед нами в поэмах Гомера, особенно «В Илиаде». Усовершенствованные железные орудия...гомеровский эпос и вся мифология главное наследство, которое греки перенесли из варварства в цивилизацию»², -деп айтканын эске түшүрсөк кыргыз эпосундагы башкы каармандардын куралдарынын жасалыш ыкмасынын ар бир деталынан бери элестүү сүрөттөлгөнүн байкайбыз. Албетте, бул эпостун түштүк варианттарында да ачык көрүнөт. К.Кожековдун «Семетейдеги» Айбалтанын сүрөттөлүшү»

«Айбалта соккон усталар,
Алтын болот жез байпак.
Байпагы алтын сары жез,
Алты уста кырк зергер.
Аксакалы Алымкул
Алты айда бүтүргөн,

Акылдашып көп зергер», баатырдык кийимдердин жасалышы акылман эне Каныкейдин узчулук чеберчилигине жана усталардын зергерчилигине байланыштырса, Орозбаковдо Ач Албарстынын Манаска, Айкожо Мекеден келатыр пайгамбардын белеги катары бергени айтылат. Ал эми М Акбаевдин Манастын Чотоно мылтыгынын сүрөттөлүшү мындайча берилет:

«Чотоно мылтык чорт этсе,
Чочуп чыга бербенер, чором,
Кара мылтык карт этсе,
Качып чыга бербенер»².

Түштүк варианттарда түндүктөгүдөй эле эпостун поэтикасында синтаксистик параллелизмдин түрлөрүнүн абдан жыш экени байкалат. Бул келтирилген үзүндүдө бир поэтикалык формула «Чотоно мылтык чорт этсе, чочуп чыга бербенер, чором» деген сөз айкашы параллель катары кийинки ыр жолдо «Кара мылтык карт этсе, качып чыга бербенер» деп бир аз өзгөргөн түрүндө кайталанды. Демек, айтуучу оозеки түрүндө тексти төгүп айтып жатып мына ушундай синтаксистик параллелизмдер аркылуу, бир эле ойду кайталоо аркылуу жеткиликтүү сүрөттөөгө жетишет. Себеби, поэтикалык көрүнүштөгө бир табылган ойду, экинчи

бир ошого жакын синтаксистик поэтикалык түр менен жалгаштырып, жугумдуу кылып берүүгө информатор өзүнүн чыгармачыл шыгын, мүмкүнчүлүгүн жумшайт. Ушул эле сүрөттөө ыкмасы менен башкача типте А. Ташовдо:

«Кара мылтык карс этсе,
Качып чыгып кетесиң.
Чотоно мылтык чорт этсе,

Чочуп чыгып кетесиң»¹, - деп берилип жатат. Мисалдан көрүнгөндөй эки айтуучунун мылтык жөнүндөгү айткандары бирдей эле салыштырууда параллелизм аркылуу сүрөттөлүүдө. Демек, эпостук баатырлардын ар биринин өзүнө жараша куралы, аты, кийими боло турганы, алар дайыма бири-бирине өзөктөш-тагдырлаш жүрөрү белгилүү. Фольклорист С.Мусаев: «...для того чтобы богатырь был настоящим богатырем, нужны соответствующие только ему конь, военные снаряжение, одежда и другие атрибуты древнего воина. И если они не соответствуют облику богатыря, то не могут быть раскрыты полностью богатырская сила мощь и другие отличительные качества героя»², - деп жазат. Окумуштуу айткан ойлор менимче жогорудагы оюбузду бекемдегенсйт.

«Ак бараңды алып кел,
Кара полот кыл жибек.
Адамдын каратканын тилеткен.
Салып койсо бир кулач.
Кынга салса кылт эткен,

Сууруп салса жылт эткен»³, - деген Манастын кылычынын сыпаттамасын берген үзүндө Т.Мамытовдун «Семетей» эпосунан алынды. Бул жерде «кылт эткен», «жылт эткен» деген этиштик рефрен аркылуу манасчы кылычтын кооздугун, бөтөнчөлүгүн сүрөттөп жатат. Ал эми Ч. Садыковдо:

«Чополоң мылтык чоп этти,

Карала мылтык карс этти», - деп мылтыктын мүнөздөмөсү сүрөттөлүүдө. Мында мисалдан көрүнүп тургандай этиштик рефрендер «чоп этти, карс этти», - делип кайталанууда. Ушул типтеги рефрендер эпостун түштүк варианттарында жыш экендиги белгилүү. Мындан башка да, эпостун курамында этиштик рифмалар көп жолугат, Мисалы А. Тажибаеванын үзүндүсүндө:

«Найза менен сайышып,

Ийилип белдер майышып»,-деп айтылат. Мисалдагы «сайышып». «майышып» сыяктуу этиштик рифма уруштун элестүү чагылдырылышын шарттап жатат. Жогорудагы этиштик рифмалар, рефрендер Сагымбайдын уруштук сюжеттер, курал-жарактардын сүрөттөлүү ыкмаларында да берилет. Мисалы:

«Замбирек үнү күркүрөп,
Кокус найза тийгендин
Койнуна каны бүркүрөп,
Калкандар сынды быркырап.
Кан төгүлдү шыркырап» же
«Желеги туудан бөлүнбөй,
Жердин жүзү көрүнбөй.
Асаба туудан бөлүнбөй,
Алтайдын бою көрүнбөй.
Найзанын учу жылтылдап,
Адамдын башы кылкылдап,
Жер союлуп былкылдап.
Желеги алтын туу болду
Жер жарылган чуу болду»¹.

Мында, замбиректин үнүнүн «күркүрөгөнү», кандын «шыркыраганы» найзанын учунун «жылтылдаганы», адамдардын көптүгүнөн баштардын «кылкылдап» көрүнгөнү, согуштун айынан жердин тытылып «союлуп былкылдаганы» бүтүндөй этиштик рифма жана рефрен аркылуу сүрөттөлүп жатат. Демек, «Манастын» көпчүлүк варианттарында сюжет, мотивдерди

сүрөттөө ыкмасында окшоштуктар кезигет. Ошондой болсо да, түштүк айтуучуларда, түндүккө салыштырмалуу эпостун поэтикасын сүрөттөөлүрдө урунттуу мүнөздүүлүктөр бар. Эпостун түштүк варианттарындагы дагы бир мүнөздүү көрүнүш-каргыш түрүндөгү поэтикалык түр. Бул түр абдан өнүккөн ыкмага жатат. Мисалы:

«Жебе мылтык колго алып,
Дөштүк баатыр атканда,
Учугу чыксын жолуна,
Ага дагы болбосоң
Жебенин огу тийсин бооруна»¹.

Эпостун үзүндүлөрүндө көркөм сөз каражаттардын жыш экени мыйзам ченемдүү көрүнүш. Үзүндүлөрдө жөнөкөй рефрендер да ыгына жараша колдонулган учурлар бар.

Жөнөкөй рефрем - бул эпостун текстеринде (мейли түштүк, мейли түндүк вариантта) мыйзам ченемдүү көрүнүш. Мисалы, Ч. Сыдыковдо «Оргочор кара мылтыкка чором, ок түтөтүп албасам төрөм». «Он эки дүрмөт салбасам, капырайтып атпасам»¹, - деп берилгенин көрөбүз. Демек, «Манастын» түштүк варианттарындагыдай эле формулалык стилде сакталган, манасчы информаторлор ар бир үзүндүгө өзүнүн чыгармачылык дараметине жараша өзүнчө боек сүртүп, ошол формулалык стилге таянуу менен кейипкерлердин мүнөздөмөсүн, жаратылыштын, аттардын, ар кандай окуялардын жүрүшүн көркөм чагылдырышат. Р.З.Кыдырбаева: «Одним словом, формульный стиль эпоса один из важнейших принципов создания, изложения и наращивания сюжета, отшлифованная временем и поколениями сказителей, словесная формула эпоса тот художественный костяк, который позволяет сохранить определенную стабильность его бытования», деп жазат. Мындай алып Караганда эпостун түштүк вариантын айткан манасчылар, семетейчилер, информаторлор окумуштуу айткандай «Манастын», «Семетейдин» көркөм «скелетин» ар кимиси өз чеберчилигине жараша толуктап, байытууга аракеттенишкен. Алардын ичине эпик семетейчи Ж. Кожековдун «Семетей», Т.Мамытовдун «Семетейи», «Манастын» үзүндүлөрү ар айтуучунун өз стилин табууга болгон шыгы жөндөмүнүн курч экендигин айгинелейт.

§3. Эпостун түштүк варианттарындагы жаратылыштын берилиши

Эпостун түштүк варианттарында жаратылыштын келбетин ачып сүрөттөгөн сюжеттер кездешет, бирок бул маселе түштүктөгү айтуучулардын баарында эле бирдей чагылдырылган деп айтуу кыйын. Себеби, кол жазмалардын дээрлик көпчүлүгү кыска үзүндүлөрдөн болгондуктан, жаратылыш тууралуу сүрөттөлгөн сюжеттер саналуу гана. Маселен айтуучу А.Токтогуловдун «Манасынан» үзүндүдөгү «Манастын Алайдан көчүп, Анжиянга келиши. Алоокени жеңиши» деген бөлүмдө пейзаж мындайча берилет.

«Араван тоонун четинде,
Түз экен деп конуптур,
Батыш жагын караса,
Таштан-ташка урунуп,
Алай суусу шар агып,
Көбүк чачып агарып,
Агыны катуу суу деген.
Ал бууркандап агат деп.
Манас баатыр атаган»¹.

Мында ыр-жолдордон көрүнүп тургандай, Манас Алайдан көчүп келатып, Аравандын тоолорунун жака белине конуп, атактуу Ак-Буура суусунун атын «Манас» ата койгондугун белгилеп жатат. Суунун сүрөттөлүшү айтуучу М. Калбаевдин «Семетейиндеги» «Канькейдин Семетейге ата теги, жери жөнүндө айтканы» деген бөлүмүндө көркөм чагылдырылат:

«Балыктын суусу ташкан суу,
Тал башынан ашкан суу,
Бурулуп тийген жерлери,

Бутасынан жар болгон.
Түбүндө казандай таштар калдырап,
Өтөргө пенде жалдырайт,
Анан кантип өтөсүн»
же Кен-Кол жайлоонун, андагы өсүмдүктөрдүн көрүнүшү:
«Өзүбүздүн Кең-Колдо,
Кымыздыгы кыз баланын билектей,
Балдырканын сурасаң,
Балалардын билектей.
Алчаларын сурасаң,

Асый аттын жүрөктөй», деп элестүү чагылдырылууда. Мында М. Калбаев «Балыктын суусу» жөнүндөгү сүрөттөөлөрүндө гиперболалык сүрөттөө ыгын колдонуп жатат. Мындагы «Бурулуп тийген жерлери, бутасынан жар болгон», «Түбүндө казандай таштар калдырап», - деген саптар суунун сырткы келбетин элестүү чагылдырды. Ал эми Кең-Колдун көрүнүшүн тартууда айтуучу кымыздыктын, балдыркандын, алчанын сапатын «билектей», «жүрөктөй» деген салыштырууну колдонуу аркылуу мүнөздөп жатат. Эпостогу жер-жимиштердин берилишинде Сагымбай, Саякбай айткан варианттар менен окшоштуктар кезигет. Мисалы Саякбайда:

«Көк-Тал бойлоп сыдырып,
Чоң илени кыдырып» же
«Алмасы бышып көң болгон,
Жаңгагы бышып сай болгон.
Элсиз ээн жер болгон,
Талаанын башы ийилген,
Кушунун үстү чийилген.
Курган жердин белгиси,
Берекелүү көрүнгөн.
Көргөн жандын көңүлү,
Абдан түрлүү бөлүнгөн»¹.
Эпик Семетейчи К. Кожековдо:
«Алмасы аттын башындай,
Жаңгагы сайдын ташындай.
Камыркана кең Талас
Жериндин жөнү ушундай» же
«Кайберен чөбүн жиреген,
Токою көктү тиреген,
Ак зоого чыгып аралаш,
Арчасы көктү тиреген.
Аралаш оттоп мал менен,
Аркарлар чөптү жиреген»² - деп берилгенин көрөбүз.

Демек, Саякбайда «Алмасы бышып көң болгон, Жаңгагы кулап сай болгон» десе Кожековдо «Алмасы аттын башындай, Жаңгагы сайдын ташындай», - деп айрым куюлушкан окшоштуктар кезигет. Бирок, Жаныбайда пейзажды сүрөттөөдө Саякбайдын сүрөттөөлөрүн кайталабай, өзүнчө башка салыштыруу, башка ыктарды колдонгону байкалат. Мында Ж.Кожеков «Кайберен чөбүн жиреген», «Аркарлар чөптү жиреген» же «Токою көктү тиреген» деп уккулугу жагынан окшош рифмалар аркылуу кыргыз жеринин кайталангыс элесин түзүп жатат.

Сагымбайда «Манастын кырк чоро менен ууга барганы» деген бөлүмдө:
«Өрүгү чирип көң болгон,
Көр кайыбы ем болгон.
Алчасы чирип дөң болгон,
Алмасы жатып көң болгон»
же

«Бөксөсүн көр, сазын көр,
Бөлөнүп учкан казын көр,
Коктусун көр сазын көр,

Каркылдап учкан казын көр»¹, - деп сүрөттөлгөнү синтаксистик параллелизмге жатат. Түндүк варианттардагы пейзажды сүрөттөөдөгү туруктуу традициялар эпостун түштүк варианттарында (сюжеттик стилистикалык формулалар) да сакталган. Бирок, ушул жерден Р.З.Кыдырбаеванын «Обуей традиционной закономерности повторяемости формул в каждом варианте присутствует внутренняя закономерность отражающая определенный стиль сказителя его манеру сказа»², - деп жазганын эске түшүрүүгө туура келет. Себеби, ар бир манасчы же информатор сүрөттөөнүн традициялык ыкмасын өзүнүн айтуучулук мүмкүнчүлүгүө жараша, улам жаңы боек, жаңы ыктарды колдонот. Муну бим Саякбай, Сагымбай, Кожековдун алма, өрүк, жаңгакты, сүрөттөөдөгү ыкмаларынан байкадык. К.Кожековдо "Акун кандын шаарынын көрүнүшүн» ачып берүүдөгү ыкмалары үзүндүнүн «көркөмдүк скелетин» толтурууга болгон манасчылык шыгын көрсөтөт.

«Акун кандын чоң коргон,
Караган шаар кент болгон.
Кармашкан жоосу мерт болгон.
Адамы кумдан көп болгон,
Өрүгү гүлдөп көк болгон,
Өлгөдө малы жык толгон.
Жан-жаныбар бьжкылдайт».
«Тереги көктү тиреген,
Алмасы бүрдөп көк болгон.
Жийдеси бүрдөп көк болгон,
Жигити кумдан көп болгон,
Жейрени чөптү жиреген,
Кайыңы көктү тиреген,
Каз өрдөк көлүн жиреген,
Өзөндүү булак сазы бар,
Өрдөк-чүрөк казы бар,
Туландуу өзөн сазы бар,

Турна менен казы бар»¹, - деп берилип жатат. Келтирилген мисалдарда жаратылыштын кубулуштун көркөм сүрөттөлүшү уйкаштыгынан да, терек, алма, жийде, кайың, каз-өрдөк, өзөн, турналардын ажайып кооздугу жөнүндө айтылып келип, Акун кандын Каракан шаарынын корктуулугун көз алдыга тартат. Мында жаратылыштын ажарын «көп болгон», «жиреген», «тиреген», «сазы бар», «казы бар» деген сөздөр аркылуу манасчы чоң чеберчилик менен рефрен, параллелизмдерди айкаштырып, бирин-бирине куюлуштуруп, өзүнчө бир ажайып пейзаждык көрүнүштү түзө алган. Негизи синтаксистик параллелизм жыш кезикчү касиетке ээ. Ал эми «Манас» эпосунун айтуучулук өнөрүнүн биздин оюбузча жалпы кыргызда (түндүк, түштүктө) бирдей эле мүнөздө болгондугун баса белгилөөгө болот. Үргөнчтүн көрүнүшү Ж Кожековдо мындайча берилет:

«Башынан мөңгү бузулуп,
Ортосунан Ургөнчкө,
Туура суулар кошулуп,
Ар кайсы жерден жар көчүп,
Чалмаланып жошулуп.
Алачыкта боз чалма
Урап түшүп ылайлап,
Көргөндө чоро кудайлап»
же
«Аркырап аккан доошуна,
Адырын түлкү жойлобой,
Аркар салса бойлобой,

Адамзат пендеси,
өлүм деп ойлобой,»
«Күңгүрөнүп күүлөнүп,
Күкүк болуп сүйлөнүп.
Кыпкызыл болуп агыптыр.
Кыябы ташып агыптыр.
Кыйын кирип калыптыр»¹.

Мындагы Ургенч суусунун өз нугунан ташып, бууракандап, күңгүрөнүп, акканын «күүлөнүп», «сүйлөнүп», «агыптыр», «калыптыр» деген эгиз рифмалар аркылуу ачып берип жатат. Кожековдун Ургенч суусун сүрөттөөнү, өзүнүн ыгы жагынан, салыштыруу жагынан түндүк манасчылардын ыгына жакындашып кетет. Бул жерде байкалгандай, манасчынын келтирилген мисалдардан түндүктөн алган таалими билинип турат. Суунун сүрөттөлүшү Ч. Садыковдо:

«Ташкын, ташкын, ташкын суу,
Тал башынан ашкан суу,
Чолок терек кашка сууга,
Дагы жатты.
Кытайлардын кыз Сайкал,
Кыл карадай күлүгүн минип келип.
Манастын кырк чоросунун атын кууп,
Кетип калды»¹, деп берилет. Эпик семетейчи Ж.Кожекандум «Семетейдеги «Семетейдин

күндү жайлаганы» өзүнчө оригиналдуу сүрөттөлгөн. Мында Семетей узак жол жүрүп, аты Ак-Тулпар болукшуп күндү жайлайт:

«Күн тутулду асмандан,
Күн Көрүнбөй күүгүмдөп.
Ай көрүнбөй бүлбүлдөп.
Сары кар жамгыр мөндүрдү.
Жайлап баарын төктүрдү,
Жердин жүзү ачылбай.
Шыбыргак жамгыр сары кар,
Аралаш жаады басылбай.
Жабыттын баарыжыгындап.
Коктунун баары жыгылдап.
Тескейдин баары ылайлап,
Туурадан туман дүркүрөп,
Түшүп турат асмандан
Сегиз сай мөндүр зиркиреп,
Жердин баары сел болуп,
Кыбыла жактан сел болуп»².

Демек, мында «күн тутулду асмандан», «жердин жүзү ачылбай», «туурадан туман дүркүрөп», «сегиз сай мөндүр зиркиреп» деген ыр-жолдор аркылуу «Семетейдин күндү жайлаган» эпизоду түндүк кармашта эр кезиккен туруктуу традицияда сүрөттөлүп жатат. Манасчы ар түрдүү этиштик рифма аркылуу күндүн бузулган элесин тартып берип жатат. Семетейдин дуба окуп, күндү жаадырышы - мифтик көрүнүштөр. Мифология-алмуздактан бери эле көптөгөн элдердин жомок, фольклор, адабият искусствосундо жашап, өнүгүп, улам жаңы формаларга ээ болуу аркылуу жашап келатат.

Адабиятчы С.Байгазиевдин: «Мифологиялык ойлоонун көркөм эстетикалык образдары элдик оозеки чыгармачылыкта кылымдар бою өмүр сүрүп келди жана маани-маңызынын артына аябагандай кол кабыш кылды. Мифологиялык аң сезимде иштелип чыккан көркөм образдар дүйнөнү, турмушту өздөштүрүүчү өзгөчө формасы катары пайда болду. Кыргыз фольклорунда сыйкыр, керемет, күч-кудуретке ээ болгон духтар, демондор кыйла»⁴, - деп белгилегени бар. Демек, эпостун түштүк варианттарында да, мифтик, фантастикалуу эпизод, мотивдер бар. Эпос мына ушул туундулардан улам тамырлап, элдин архаикалык

аң-сезимин туюндуруу менен келечекке болгон ой-тилегин, мүдөөсүн көп кырдуу, ар тараптуу чагылдырып келет. Мисалы мифтин «Манас» эпосунда ыктуу колдонулушу түштүктөгү айтуу-чулардын чыгармачылыгында айкын көрүнөт. Айтуучу Чал Садыковдо болочок баатыр энесинин ичинде жатып сүйлөсө, Ташматовдо Манас биринчи жолу Көкчөдөн, экинчи Ороздун уулу Токтобайдан, үчүнчү Кара Дөөдөн өлөт.

Демек, ар бир манасчы, информатор өзүнүн жеке чыгармачылыгында Мифологиялык түшүнүктөрдү эпостун түштүк варианттарында, үзүндүлөрдө көп кырдуу колдонууга жетишкен. Муну биз эпостун сюжети, поэтикасынан мисалдар аркылуу көрдүк: Семетейчи К. Жумагуловдун Ургөнчтүн гиперболалык мүнөздө сүрөттөлүшүн «Семетей» эпосунун үзүндүсүндө мындайча берилгени көрөбүз:

«Күбүрөнүп сүйлөнүп,
Күкүк болуп күүлөнүп.
Алдакандай күүлөнүп
Адам болуп сүйлөнүп»'.

Мисалдардан көрүнүп тургандай түштүктөгү айтуучулардын ар бири жаратылышты элестүү чагылдырууда жөндүү поэтикалык ыктарды колдонгондугу байкалат.

Окумуштуу С А Невелева эпитеттин фольклордогу ролу жөнүндө белгилеп келип: «Постоянство эпитета справедливо выводится на основе частоты его использования при конкретном лице или предмете. Особенностью семантики постоянного эпитета является постоянный характер выраженного им признака, и таким образом, постоянный эпитет как бы в двух аспектах: по употреблению и по содержанию»², деп жазат. Туруктуу эпитеттердин түштүк варианттардын поэтикасында жыш кезигиши мыйзам ченемдүү көрүнүштөрдөн. Себеби, эпостун түндүк варианттарындагыдай эле, түштүк варианттар да, поэтикалык гиперболанын негизинде жаралган. Ар бир манасчы, информатор өзүнүн үзүндү варианттарында эпостун «көркөмдүк скелетин» туруктуу формулалар аркылуу толтуруп, толуктап турганы байкалат. Ошентип, түштүктөгү айтуучулар өздөрүнүн айткан варианттарында сюжеттик жана поэтикалык өзгөчөлүктөрдү табууга жетишкен. Бул эпостун түштүк варианттары менен түндүк варианттарынын поэтикалык өзгөчөлүктөрүн (Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча) карап көргөнүбөздө төмөндөгүдөй окшоштуктарды, өзгөчүлүктөрдү берди:

Окшоштуктары:

Эпостун башкы каармандардын портреттик мүнөздөмүсүн сүрөттөө ыкмаларынын үндөштүгү. Түштүк варианттар менен (айрыкча Ж. Кожеков айткан вариант, үзүндүлөр) эпостун түндүк варианты (Сагымбайдын варианты) көркөмдүк стилистикалык жагынан окшош жалпылыктарга ээ экендиги. Эпостогу Манастын генеологиясынын сакталышынын бирдейлиги. Ошондой эле эпостогу башкы каармандардын жалпы эле каармандардын колдонгон буюмдарынын, кийген кийим-кечектеринин жасалыш ыкмаларын ийне-жибине чейин деталдаштырып көркөм чагылдырууда туруктуу эпитет, кайталоо, рефрен синтаксистик параллелизм аркылуу берүү традициясынын негизги окшоштуктардан.

Эпостун түштүк варианттарындагы тоо, жер, суу, жалпы эле жаратылышты, жер-жемиштерди көркөм сүрөттөөдөгү туруктуу традициялардын сакталышы-эпостун негизги варианттарындагы (Сагымбай, Саякбайдын варианттары) поэтикалык окшоштуктарды, үндөштүктөрдү далилдеп турат. Эң негизи мында белгилей кетчү нерсе-кейипкерлердин турпатын, деги эле эпостогу кайсыл мотив же сюжетти албайлы аларды көркөмдөп чагылдырууда окшош ыктуу салыштырууларды мол колдонгондугу.

Өзгөчөлүгү:

Эпостун түштүк варианттарындагы поэтикасында туруктуу формулалардын биротоло калыптанышы - эң негизги өзгөчөлүктөрдөн болуп эсептелет. Негизинен түштүк варианттар суроо-жооп, кайым айтышуу (акыйнек) синтаксистик параллелизм түрүндөгү строфаларга бай. Ошондуктан, эпостун түштүк варианттары каармандардын портреттик сыпаттамасын, баатырлардын курал-жарагын болобу деги кандай көрүнүш же буюм болбосун түштүктө мүнөздүү

кайым айтышуу, салттуу мүнөздөмөлөр аркылуу сүрөттөлгөнү менен башкалардан (түндүк варианттардан) айырмаланып өзгөчөлөнүп турат.

Андан башка да эпостун үзүндүлөрүндө тилдеги (түштүк диалектиси) өзгөчөлүктөрдүн жана өзбек тилинен кирген сөздөрдүн айрым мотив, эпизоддордо ыгына ылайык пайдаланышы менен да өзгөчөлөнөт.

Эпостун түштүк варианттарында кээ бир неологизмдин, руссизимдердин кирип кетиши, мындан башка да этиштик традиция бөтөнчө орунду ээлейт. Түштүктөгү ар бир айтуучу, информатор өздөрүнүн айткан үзүндү-вариантында окуянын ырааттуу өнүгүшүнө жетишүү аркылуу түштүккө мүнөздүү болгон кайым айтышуу, суроо-жооп, диалог формасын ыктуу колдонушуп, сюжеттик жана поэтикалык өзгөчөлүктөрдү табууга жетишкен.

Эпостогу портреттик мүнөздөмөлөр, баатырлардын курал-жарактары, жан-жаныбарлардын көркөм сүрөттөлүшү, жаратылышты сүрөттөөдө болобу, түштүк айтуучулар өз алдынча жогорудагыдай ыкмалар аркылуу көркөм сүрөттөөнүн мүмкүнчүлүктөрүн табышкандыгы менен эпостун негизги варианттарынан айырмаланып турганын көрөбүз.

КОРУТУНДУ

"Манас" эпосу - кыргыздын элинин улуу мурасы. Кыргыз эли өзүнүн бүтүндөй турмуштук күрөшүн, аң-сезимин, улуттук ар-намысын, ар кырдуу мезгилдеги реалдуу тарыхый окуяларын мына ушул этникалык оозеки чыгармачылыгында ар тараптуу чагылдырууга жетишкен. Биздин үрп-адатыбыз, тилибиз, салтыбыз, динибиз өлбөс-өчпөс тарыхыбыз ушул даңазалуу "Манас" эпосубузда "Манас" эпосу көркөмдүк күч-кубаты, философиялык, салт-санаа, социалдык коомдук турмушту толук камтуусу боюнча дүйнөлүк сейрек кездешчү поэтикалык эстеликтерден.

"Манас" эпосунун дүйнөлүк маданий эстеликтердин төрүнөн орун алышы - түбөлүктүүлүгү, көз каранды эместиктин, эркиндиктин идеясын даңазалаган эпостун идеялык-эстетикалык касиетинин күчтүүлүгүндө болуу керек. Мына ушундай эпикалык эпопеяны биздин күнгө чейин жеткирген - бул улуу манасчылар Сагымбай, Саякбайлар деп билебиз. Албетте, буларга чейин көптөгөн манасчылар, айтуучулар "Манас" айтып, бир муундан экинчи муунга мурас кылып калтырып келишкен. Бирок, кыргыз элинде Сагымбай, Саякбайлар гана индивидуалдуу көркөм сүрөткерлер катары биздин күнгө жетип отурат. Ал эми ушуларга окшогон далай-далай манасчылардын ысымдары унутулуп, алар кийинки урпактар үчүн кандайдыр бир легенда катары сезилет. Ошентсе да "ушул көп кырдуу өлбөс-өчпөс эпикалык чыгарманын түбөлүктүү болуп таралышында манасчылардын ролу зор. Залкар манасчылар Сагымбай, Саякбайлар ташкындаган таланты, чебер сүрөткердик кудурети аркылуу "Манас" эпосун улуттук бийиктикке көтөрүп отурат. Бирок, эпостун кыргыздар жашаган бардык жерлеринде кеңири айтылып келиши, түндүктөгүдөй эле Кыргызстандын түштүгүндөгү кыргыздарга ошол мезгилдеги саясий-экономикалык оор абал эпостун, жалпы эле элдик оозеки чыгармачылыктын өнүп-өсүүсөнө тоскоолдук кылган. Анткени, ошол мезгилдеги үстөмдүк кылган патриархалдык-феодалдык мамилелердин акырындык менен бузулушу, капиталисттик мамилелердин калыптанышы акча товар иш аракеттеринин курчушу, Кокон хандыгынын эзүүсүнүн күчөшү оозеки чыгармачылыктын өнүгүшүнө кедергисин тийгизген. Мындан башка да, дагы бир белгилей кетчү нерсе, ислам дининин таасири. Себеби Кыргызстандын түштүгүндөгү элдер түндүктөгүлөргө караганда ислам динине эрте кирген. Демек, бул да болсо кандайдыр бир деңгээлде таасир эткен. Ошол шартта Кыргызстандын түштүгүндөгү элдерге ислам дини туура эмес пропагандаланган. Ошондой болсо да, Кыргызстандын түштүгүндөгү манасчы, семетейчи, информаторлор ар түрдүү себептерге карабастан, манасчылыктын традициясын сактап келди.

"Манас" эпосунун түштүк варианттарындагы салттык традициялардын сакталышынын өзү эле - кыргыздар жашаган бардык жерлерде эпостун бирдей деңгээлде өнүгүп келгендигин далилдейт. Илимий иште негизинен эпостун түштүк варианттары менен С. Орозбаковдун варианты салыштырылып, алардын сюжеттик, поэтикалык өзгөчөлүктөрүн карап көргөнүбүздө төмөндөгүдөй жыйынтыкты берди.

1. Эпостун түштүк варианттарында негизинен эпостун традициялык, салттык өзгөчөлүктөрү сакталган. Түштүктүк айтуучуларда түндүктүк айтуучулардын айткандарына окшобогон мотивдер, сюжеттер кездешет. Эпостун түштүк варианттарында Манастын туула элек жатып, энесинин курсагында сүйлөшү, дүйнөлүк фольклорго мүнөздүү эгиз баланын (Манас менен Карлыгачтын) төрөлүшү, ошондой эле Манастын үч жолу өлүп, үч жолу тирилиши жөнүндөгү мотивдердин оригиналдуу берилгенин көрөбүз. Урунттуу мотив, сюжеттерден көрүнүп тургандай эпостун түштүк варианттарында байыркы архаикалык катмарлары сакталып, ушундай эле мотивдер дүйнөлүк эпостордо да кезигет. Демек, мындай көрүнүштөр кыргыз эпосу бүткүл дүйнөлүк -эпостордун мыйзам ченемдүүлүктөрүнүн нугунда өсүп өнүгүп келген чыгарма. Кыргызстандын түштүгүндө да "Манас" эпосун кастарлап айткан манасчылардын жоон тобу жашап өткөнүн баса белгилөөгө болот.

2. Эпостун поэтикасын иликтөөнүн өзү - эң ириде "Манас" эпосунун түндүк варианттарындай эле түштүк варианттарынын көркөм каражаттарынын традициялуу-лугун аныктайт. Каармандардын мүнөздөмөсүн сыпаттоодо - жаратылыштын келбетин тартуудабы, тулпарлардын мүнөздөмөсүн сүрөттөөдөбү, алардын курал жарактарын, баатырлардын портреттик мүнөздөмөсүн элестүү чагылдыруудабы айтор ар бир айтуучунун сүрөттөө ыкмасы, стили бар. Түштүк варианттардын поэтикасынын спецификалык өзгөчөлүктөрү

мына ушулардан көрүнөт. Ал өзгөчөлүктөр эпостун түштүк варианттардын ажарын ачууда негизги ролду ойнойт. Эпостун түндүк варианттарынан түштүк варианттардын поэтикасынын негизги өзгөчөлүктөрү поэтикалык ыр жолдору бүтүндөй дээрлик синтаксистик параллелизм формасында берилгендигинде. Андыктан, түштүк варианттарындагы мотив, сюжеттер кайталоо, рефрен аркылуу сүрөттөлүп, түштүк айтуучулардын "Манас" айтуу ыкмасынын башка варианттарга окшобогон өзгөчөлүктөрүн ачат. Айрыкча мындай архаикалык формулалардан болгон диалог, акыйнек түрүндөгү ыкмалардын көп колдонулгандыгы, дегеле эпостун түштүк варианттары жалаң диалог, акыйнек формасында жаралгандыгын - чоң өзгөчөлүк катары кароого болот. Мына ушундай акыйнек формасындагы ыкманын берилиши түштүктөгү фольклордук чыгармалардын дээрлик баарына мүнөздүү экенин танууга болбойт. Себеби, фольклордук чыгармалардагы мындай ыкманын эпостун түштүк варианттарында кеңири өлчөмдө учурашы түштүктүн айтуучулардын мектебинде эчактан эле калыптанган традиция.

3. Демек, кайсыл региондо болбосун, тарыхый, географиялык, экономикалык шарттарга карабай, Манасчылык өнөр калыптанып анын варианттары жаралган. Андыктан, даңазалуу "Манас" эпосу кыргыздар жашаган бардык жерлерде эзелтеден кастарлап айтылып келген жана ошол мезгилдин талабына жараша эпостун варианттары көп кырдуу өнүккөн. Эпостун жаралышына өнүгүшүнө бүтүндөй кыргыз калкы катышкан десек болот. Ошондон улам эпостун сюжети жана поэтикасы салттуу традицияларды сактоо менен биздин күнгө жетип олтурат. Мына ушулардын баары - манасчылык өнөрдүн улам өркүндөп, алардын аткаруучулук чеберчилигинин, көп кырдуу өнүгүшүн шарттап манасчылыктын мектебинин жанданышына алып келген.

ПАЙДАЛАНГАН АДАБИЯТТАР

I. Теоретикалык адабияттар

1. Ауэзов М. Мысли разных лет. Алма-Ата: Казгослитиздат, 1959-542 ст.
2. Аникин В. П. Былины: Метод выяснения истории хронологий вариантов - м: МГУ 1984-288 ст.
3. Аникин В. П. Русский фольклор. - М.: высш. шкл.; 1987, 285-бет.
4. Айтматов Ч. "Эрдиктин эпосу". Известия, 1985, 7- май.
5. Абрамзон С. Н. Киргизия и этногенетические и историко-культурные связи. Л.: Наука, 1971, 403 ст.
6. Ауэзов М. Киргизская народная героическая поэма "Манас", М.: Казгослитиздат 1961, 60-6.
7. Абдылдаев Э. "Манас эпосу" менен Алтайлыктардын баатырдык поэмалардын эпикалык катышы. "Манас" эпосу изилдөөнүн кээ бир маселелери Фрунзе: Илим, 1960.
8. Абдылдаев Э. "Манас" эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары. - Фрунзе, Илим, 1981, 265-6.
9. Абдылдаев Э. "Манас" эпосунун историзми. Фрунзе: Илим, 1987, 43-44-6.
10. Абдылдаев Э. "Манас" эпосунун историзми, 6-6.
11. Бартольд В. В. Сочинения, Т. 5. - Л.: 1968, 474-6.
12. Берштам А. Н. Эпоха возникновения великого киргизского эпоса "Манас", Фрунзе: Киргосдат, 1946, 137-150-6.6.
13. Берков К. Н. Алтайский эпос и Манас". - Киргизский героический эпос "Манас". Н. Наука, 1961, 234-6.
14. Бегалиев С. О поэтике эпоса "Манас", Фрунзе, Илим 1968, 37-38-б..
15. Байгазиев С. Кыргыз мифтери, уламыштары, жана легендалары. - Фрунзе, Илим, 1985, 7-6.
16. Бичурин Н. Я. "Иакинв собрание сведения о народах, обитающих в Средней Азии в древние временаТ. 1, М.: - Л; 1950, 213-124-6.6.
17. Валиханов Ч. Ч. Көкөтөйдүн ортегизи. Алма-Аты. Наука 1973, 28-6.
18. Валиханов Ч. Ч. Избранные произведения. М: Наука, 1986, 385-6.
19. Валиханов Ч. Ч. собр. Соч. в 5-ти т. Алма-Ата: Казсов энцикл. 1984, 431-6.
20. Веселовский А. Н. Историческая поэтика. Л.: Гослитиздат, 1940, 648 -б
21. Гринцер П. А Древне - индийский эпос: Генезис и типология М : Н.чука, 1974, 76-6.
22. Гринцер П. А. Основные категории классической Индийской поэтики. - М.: Наука 1987, 296-6.
23. Гумило В.Н. Древние тюрки. - М.: Наука, 1967.
24. Гацак В.Н. Эпический певец и его текст. Текстологическое изучение эпоса. - М.:
25. Гусев В. С. Эстетика фольклора. - Л.: 1967, 21-6.
26. Жайнакова А. Семетей эпосунун тарыхый генаологиялык негизи. Фрунзе: Илим, 1982, 48-6.
27. Жирмунский В. М. Тюрский героический эпос. В.: Наука 1974-35-бет.
28. Жирмунский В. М. Тюрский героический эпос, 227- бет.
29. Ибраимов К. Ы. Абдырахманов. Фрунзе, Илим, 1987, 72-бет.
30. Кыдырбаева Р. З. Сказительское мастерство манасчи. Фрунзе, Илим, 1984.
31. Кыдырбаева Р. З. К проблеме традиционного и индивидуального в эпосе "Манас". - Фрунзе, Илим, 1967, 41-бет.
32. Кыдырбаева Р. З. Генезис эпоса "Манас". - Фрунзе; Илим, 1980.
33. Кыдырбаева Р. З., Кырбашев К., Жайнакова А. "Манас" эпосунун варианттары. Фрунзе; Илим, 1988.
34. Кичиков А. Ш. Джангароведение; Итоги изучения проблемы алтайистики и монголоведения. - Элита 1974, 53-6.
35. Кисляков Н. А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии. - Л.; Наука, 1969, 118-6.
36. Кыргыз ССР тарыхы. 1-т. - Фрунзе; Кыргызстан, 1973 263-6.
37. Кырбашев К. Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери. - Фрунзе; Илим, 1988.

- 38.Лихачев Д. С. Поэтика древне-русской литературы. - М.; Наука, 1979,352-6.
- 39.Липец Р. С. Мечь из редкостной бронзы... (отголоски эпохи освоения металлов в тюрко-монгольском эпосе) - М.; Сов. Этнография. 1978. № 2 107-108-6 б.
- 40.Малявкин А. Г. Уйгурские государства 9-12-в. Новосибирск. 1983. 24-6.
- 41.Малявкин А. Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии, Новосибирск; Сибирск. Отд. 1989.20-6.
- 42.К. Маркс, Ф. Энгельс. Избр. Произ. В трех томах. - Т. 3.-М., 1979,230-6.
- 43.Мусаев С. Эпос "Манас" - Фр.; Илим 1979, 161-6.
- 44.Мелетинский Е. Н. Происхождение героического эпоса. - М.; изд-во вост. Лит., 1963, 462-6.
- 45.Невелева С. Л. Вопросы поэтики Древне- Индийского эпоса. - М; Наука, 1979. 20-6.
- 46.Ош областы. Энцик. Фр., 1989, 49-6.
- 47.Пропп В. Я. Фолькор действительность. М. Наука.
- 48.Путилов Б. Н. Русский и Южнославянский героический эпос. М. Наука 1971. 315-6. 1976.209-6.
- 49.
50. Радлов В. В. Предисловие. "Манас" - героический эпос киргизского народа. Фр. - Илим, 1968, 19-6.
- 51.Реми Дор "Манастын Памирдеги үзүндүсү" Ала-Тоо, N«5, 1989, 130-6.
- 52.51. Рахматуллин К. А. "Манас" героический эпос киргизского народа. - Фр. Илим. 1968, 88-6.
- 53.Сарыпбеков Р. Алмамбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү. Фр. Илим, 1977, 175-6.
- 54.Селиванов Ф.М. Художественные сравнения русского песенного эпоса - М., Наука. 1990, 223-6.
55. 54. М. Тейлор Э. Б. Первобытная культура, •- М.; Изд-во
- 56.Полит. Лит шра, 1989, 196-197-беттер.
57. 55. Тагиржанова А.Т. Собр. История (Маджму-аттавариху) Л., 1960,53-6.
- 58.П. "Манас" эпосу боюнча жарык көргөн адабияттар.
- 59.56. Каралаев С. Манас" 1-китеп. - Фр.; Адаб. 1984.
- 60.57. Каралаев С . Манас" 2-китеп. Фр. Адаб. 1985.
- 61.58. Каралаев С. Семетей" 1-китеп. Фр. Адаб. 1987.
- 62.59. Каралаев С .Семетей" 2-китеп. Фр. Адаб. 1989.
- 63.60. Орозбеков С. "Манас" 1-китеп. Фр. Кыргызстан, 1978.
- 64.61. . Орозбеков С. "Манас" 2-китеп. Фр. Кырг. 1980.
- 65.62. Орозбеков С. "Манас" 3-китеп. Фр. Кырг. 1981.
- 66.63. Орозбеков С."Манас" 4-китеп. Фр. Кырг. 1982.
67. Адабият жана көркөм өнөр институтунун кол жазмалар фондусундагы "Манас" эпосунун түштүк варианттарына тиешелүү материалдардын тизмеси.
- 68.64.
- 69.Абдырахманов Ы. "Манас". Адаб. жана көркөм өнөр институтунун кол жазмалар фондусу. Инв. № 672 (1112), 1-6.
- 70.65. Абдырахманов Ы. "Семетей, Сейтектин сюжети". ТАИФ. Инв. № 672 (1112), 88-6.
71. Анарбаев А. "Манас", ТАИФ. Инв. № 612-а 4-6.
- 72.Анарбаев М. "Манас" ТАИФ. Инв. № 176 1-6.
- 73.Айдаров М. "Манас" ТАИФ. Инв. № 1144.
- 74.Акбаев М. "Манас" ТАИФ. Инв. № 176., 11-6.
- 75.Акбаев М. "Манас" ТАИФ. Инв. № 226. 12-6.
- 76.Акбаев М. "Манас" ТАИФ. Инв. № 612-а 4-6.
- 77.Анарбаев А. "Манас" ТАИФ. Инв. № 612-а 2-3-6. б.
- 78.Бекмуратов Т. "Манас" ТАИФ. Инв. № 612-а, 2-6.
- 79.Жумагулов К. "Семетей" ТАИФ. Инв. № 176, 4-6.
- 80.Жумагулов К. "Семетей" ТАИФ. № 176 (387), 15-6.
- 81.Калбаев М. "Манас" ТАИФ. Инв. № 226, 1-8-6.6.
- 82.Кожеков Ж. "Семетей", "Сейтектин" жалпы сюжети. ТАИФ. Инв. № 672, 87-6.
- 83.Кокотов Л. "Манас", ТАИФ, Инв. № 252, 7-6.

- 84.Кыдыров М. "Манас" ТАИФ. Инв. № 273, 6-6.
- 85.Кожеков Ж. "Манастын санжырасы жана балалык чагы". ТАИФ, Инв. №361-6.
- 86.Кожеков Ж. "Семетей", ТАИФ. Инв. № 672 (1112), 28-6.
- 87.Кожеков Ж. "Семетей", Каныкейдин Букарга качып барганы, ТАИФ, Инв. № 17 (842), 1-6., 469-6.
- 88.Мамытов Т. "Көкөтөйдүн ашы" ТАИФ. Инв. № 272, 49-6.
- 89.Мамытов Т. "Семетей", ТАИФ. Инв. № 176 (387), 2-6.
- 90.Мамытбеков З. "Манастын чоң казатка жөнөгөнү". ТАИФ. Инв. № 688 (5305), 1-6.
- 91.Мамытов Т. "Семетей". ТАИФ. Инв. № 176 (387), 6-6.
- 92."Манас" эпосунун түштүк варианттары. ТАИФ, Инв. №612-а, 1-6.
- 93.Молдокеева С. "Манастан үзүндү". (Манастын Сайкалга үйлөнүшү). ТАИФ. Инв. № 286.
- 94.Молдокеева С. "Манастан" үзүндү. ТАИФ. Инв. № 289.
- 95.Молдокезва С. "Семетейден үзүндү" ТАИФ. Инв. № 285.
- 96.91. Молдокеева С. "Семетей". ТАИФ. Инв. № 283.
- 97.92. Молдокеева С. "Семетей" ТАИФ. Инв. № 236.
- 98.93. Разаков К. "Манастын" түштүк варианттары. ТАИФ.
- 99.Имп. №612-3,1-6.
- 100.94. Султанов Б. "Манастын" түштүк варианттары. ТАИФ.
- 101.Инв. №612-3,4-6.
- 102.
- 103.95. Садыков Ч. "Манас" ТАИФ, Инв. № 227, 1-6.
- 104.96. Садыков Ч. "Манас" ТАИФ. Инв. № 277, 7-6.
- 105.97. Султанов Б. "Манастын" түштүк варианттары. ТАИФ.
- 106.Инв. №612-а,4-6.
- 107.98. Садыков Ч. "Манас". ТАИФ. Инв. № 227, 2-6.
- 108.99. Тыныбеков Ж. "Манас."эпосунан үзүндү. ТАИФ. Инв.
- 109.№613(5169), 1-6.
110. 100. Ташматов Д. "Манастын" түштүк варианттары.
- 111.ТАИФ Иип №612-а, 1-6.
- 112.101. Ташматов Д. Ошондо.
- 113.Тажигаева А. "Манас". ТАИФ. Инв. № 228. 15-6.
- 114.Токтогулов А. "Манастан" үзүндү. ТАИФ. Инв. № 291
- 115.104. Ташов А. «Манастын түштүк варианттары». ТАИФ. Инв. №612-а, 6-6.
- 116.Ташымбетов Э. "Көкөтөйдүн ашы". ТАИФ. Инв. №612-3,3-6.
- 117.Ташымбетов Э. "Семетейден үзүндү". ТАИФ. Инв. N"272, 1-6.
- 118.107. Кылыров М. "Семетейден" үзүндү. ТАИФ. Инв. № 273, 2-6.
- 119.Жолдошев О. Семетейдин Айчүрөккө жөнөшү. ТАИФ. № 273, 3-6.
- 120.Бакиев А. "Манастан" үзүндү. ТАИФ. Инв. № 273.
- 121.
- 122.

КАЛЧАКЕЕВ КУБАНЫЧБЕК БЕКБОЛОТОВИЧ

**«МАНАС» ЭПОСУНУН ТҮШТҮК
ВАРИАНТТАРЫ**

Жоопту редактор:

Т.Т.Танаев ф.и.к., доцент

Тех. редактор:
Корректорлор:

И. Жалалов
Ж.Эшиев,
Н.Калчакеева